

Komoróczy Géza, Babylón az i. e. 6. században (Részlet)

A város a maga fizikai valóságában szinte csak az újbabylóni dinasztia kori állapotában megfogható számunkra. A város térségében, az Euphratész közelében a talajvíz szintje olyan magas, hogy korábbi rétegeit az ásások során nem sikerült elérni. Egyetlen kivétel egy különösen száraz időszak volt, amikor a Babylónban dolgozó régészek a városnak az arab-régészeti topográfia Merkez¹ elnevezésű részében, a lakóházak negyedében, szerencsésen eljutottak az óbabylóni kori rétegekig, és gazdasági okmányokat is találtak (1910). *

A Bibliában említett Bábel pontos helye a középkorra már feledésbe merült. A rabbinikus irodalom összetéveszti / azonosnak veszi Birs Nimród romjaival.² Amikor Hille felépült, az i. sz. 11. században, az Amrán tetején – a szent mecset környékén – lakó arabok és zsidók is átköltöztek a közeli modern városba.³ Alkalmanként európai utazók adtak csak hírt róla. Tudelai Benjámín, aki beutazta a Földközi-tenger környéki országok zsidó községeit,⁴ 1165 k. járt itt, és azt mondja, hogy “még megvannak Nevukhadneccar palotájának romjai, de senki nem meri felkeresni őket a kígyók és skorpiók miatt.”⁵ * Egy 13. századi arab szerző, el-Qazvini, azt írja, hogy a környékbeli lakosok elhordják a téglákat a romokból, és megemlíti, hogy Dánjál / Dániel föld alatti börtönét a zsidók és keresztények évente bizonyos alkalmakkor és ünnepeken felkeresik.⁶ Ibn Battúta arab utazó, aki az i. sz. 14. század közepén járt Hillében, a városról értékes leírást adott,⁷ de a babylóni romokról nem emlékezett meg. A bajor Hans Schiltberger lovag, aki a nikápolyi csatában (1396*) török fogságba esett, hadifogolyként került a Közel-Keletre, és három évtizeden át itt élt (1396–1427), I. Bajazid szultán, illetve a mongolok (Timur Lenk) szolgálatában sokfelé megfordult, 1400 k. itt is: Schiltberger említette a leomlott falakat.⁸ 1616 novemberében Pietro della Valle járt itt,⁹ a Hillében gyűjtött bélyeges téglák

¹ Merkez: arab ‘központ’.

² Szanhedrin 109a; Genesis Rabba 38,11.

³ Tudelai Benjámín szerint Bábel romjaitól húsz mérföldnyire 20 000 zsidó élt: ez az adat szinte csak Hillére vonatkozhat.

⁴ Adolf [Abraham] Asher, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela* (London & Berlin: A. Asher, 1840; reprint, New York: Hakesheth, [19??]), p. 65; Rolf P. Schmitz, *Benjamin von Tudela, Buch der Reisen* (Judentum und Umwelt, 22) (Frankfurt a. M.: Verlag Peter Lang, 1988), p. 30; Stefan Schreiner, *Benjamin von Tudela, Petachja von Regensburg. Jüdische Reisen im Mittelalter* (Leipzig: Verlag Sammlung Diederich, 1991), p. 73.

⁵ Megjegyzi még, hogy a környéken 20 000 (!) zsidó él, ezek részint zsinagógákban, részint Dániel egykori házának felső szobájában [vö. Dán. 6,11] imádkoznak, s ezek az épületek mind Nebukhadneccar egykori palotájának égetett tégláiból épültek.

⁶ G. Awad, “Bābil”, in: *The Encyclopaedia of Islam*, I² (Leiden: E. J. Brill – London: Luzac, 1960), p. 846.

⁷ *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*, fordította Boga István & Prileszky Csilla (Világjárók. Klasszikus útleírások, 5) (Budapest: Gondolat, 1964), p. 108 sk.

⁸ *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, Ed. and translated by J. Buchan Telfer (1879, reprint,*, 1970). *

⁹ Antonio Invernizzi, “Discovering Babylon with Pietro Della Valle”, in: Paolo Matthiae, Alessandra Enea, Luca Peyronel & Frances Pinnock, Eds., *Proceedings of the First*

(Babylón), amelyeket magával vitt,¹⁰ hozzájárultak az ékírás iránti érdeklődés felébredéséhez Európában.¹¹ A dán Carsten Niebuhr – az Elő-Ázsia országait Dél-Arábiától Iránig érintő felfedező útján¹² – már részben épp ez az új érdeklődés, és közvetlenül, persze, a dél-arábiai (*Arabia Felix*) kutatások kudarcra irányította Babylónba (1765).¹³ Az első topográfiai felvételt Claudius J. Rich készítette a romterületről (1811),¹⁴ és részben innen származó régészeti gyűjteményét korai halála után a British Museum szerezte meg (1828).¹⁵

A képzeletbeli utazásoknak is volt szerepe a Babylón iránti érdeklődés gerjesztésében. Johann B. Fischer von Erlach, a Habsburg Ausztria nagy barokk építész, Schönbrunn tervezője, albumot készített az építészet történetéről,¹⁶ az elsőt e nemből; ennek egyik legelső lapja, “Spectacula Babylonica”,¹⁷ a város rekonstrukciós rajza, a képen, a háttérben: “Bábel tornya”.¹⁸

A város rendszeres régészeti feltárását a Deutsche Orient-Gesellschaft¹⁹ expedíciója végezte Robert Koldewey (1855–1925) vezetésével 1899 és 1917 között.²⁰ Az ásatásnak az első világháború vetett hirtelen véget: az úgynevezett török fronton a (Sir) Frederick Stanley Maude (1864–1917) altábornagy (*Lieutenant-general*)²¹ /

International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (Rome, 1998) (Roma: Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'antichità, 2000), pp. 643–649.

¹⁰ *Les fameux voyages de Pietro della Valle*, II (Paris: Gervais Clouzier, 1670²) / *Viaggi di Pietro della Valle*, II (Bologna, 1672). – Pietro della Valle, *The Travels of a Pilgrim*, translated by George Bull (*, 1990).

¹¹ Pietro della Valle volt az első, aki tényleges ékírásos emlékeket vitt magával a Közel-Kelet különböző lelőhelyeiről (Babylón, Ur, Szúsza).

¹² A hosszú felfedező útra kilencedmagával indult el, de csak egyedül tért vissza.

¹³ Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, II (Kopenhagen: Nicolaus Möller, 1778). – Thorkild Hansen, *Arabia Felix: The Danish Expedition of 1761–1767* (New York: Harper & Row, 1964).

¹⁴ Claudius J. Rich, *Narrative of a Journey to the Site of Babylon in 1911* (...), edited by his widow (London: Duncan and Malcolm, 1839); *Memoir on the Ruins of Babylon* (*, 1813); *Second Memoir on the Ruins of Babylon* (*, 1818).

¹⁵ Lord Byron versben említette Rich két *Memoir*-ját, már nyilván a British Museumban szerzett benyomásai alapján: “(...) some infidels, who don't / Because they can't, find out the very spot / Of that same Babel, or because they won't / (Though Claudius Rich, Esquire, some bricks has got, / And written lately two memoirs upon't).”

¹⁶ *Entwürff einer historischen Architektur* (Wien, 1721; Leipzig, 1725). *

¹⁷ I, 3.

¹⁸ A képmagyarázat szerint: “Tempel Jupiters/Beli samt dem Thürm von 8 *.” De a tervező odaképzelt mindent, amiről Hérodotosznál és Diodórosznál olvasott: az Euphratész hídját, Szemiramisz Függőkertjét, Ninus síremlékét, a rövid magyarázatokban még hivatkozik is az auctorokra.

¹⁹ A Társaság magán kezdeményezésre, II. Vilmos császár helyeslésével és anyagi támogatásával, 1898-ban alakult meg, feladatának a Közel-Kelet (főként Egyiptom és Mezopotámia) régi kultúráinak kutatását tekintette.

²⁰ Robert Koldewey, *Heitere und ernste Briefe aus einem deutschen Archäologenleben*, hrsg. von Carl Schuchhardt (Berlin: Grote, 1925). – Walter Andrae, *Babylon. Die versunkene Weltstadt und ihr Ausgräber Robert Koldewey* (Berlin: Walter de Gruyter, 1952).

²¹ (Sir) Charles E. Callwell, *The Life of Sir Stanley Maude...* (London: Constable & Co., 1920).

“Systematic Joe”²² vezette *British Expeditionary Force* közeledtére 1917 márciusában félbe kellett szakítani.²³ A leletek nagyobb része végül eljutott Berlinbe, a múzeum²⁴ gyűjteményébe, egy része igen kalandos utakon, hosszú hányódások után.²⁵ Walter Andrae (1875–1956), az expedíció egyik tagja, később (1928 és 1952 között) a múzeum igazgatója vezette restaurálásukat és rendezte – a Pergamon-Museum külön célra tervezett és felépített részében – a nagyszabású berlini Babylón-kiállítást,²⁶ többek között az Istar-kapu és a Felvonulási út rekonstrukciójával (1930). 1958-tól kezdődően az iráqi régészeti hatóság újabb ásásokat is folytatott,²⁷ és nagy kiterjedésű városképi rekonstrukciókat is végzett. Az iráqi régészeti hatóság újabb – amúgy kissé kiglancolt – rekonstrukciói révén a látogató hiteles képet alkothat magának több újbabylóni templomról és a városkép néhány részletéről.²⁸

A 7/6. századi Babylón az ókori Mezopotámia legnagyobb városa volt. Területe mintegy 850 ha, azaz 8.5 km², valamivel nagyobb, mint az asszír főváros, Ninua / Ninive területe volt (750 ha).²⁹ Jó másfél évszázaddal később, Hérodotosz³⁰ – és nyilván a nagyváros tartósan továbbélő hírneve – nyomán, Arisztotelész³¹ azt írta, hogy “amikor az ellenség elfoglalta, volt olyan része a városnak, hogy még harmadnap sem vett róla tudomást.”

²² Ahogy katonái nevezték.

²³ Maude tábornok az 1916. december végén Baszrából indított offenzíva során 1917. március 17-én elfoglalta Baghdádot. Még abban az évben kolerában meghalt. Utódja (Sir) George F. MacMunn tábornok lett. Magát Assurt az angol csapatok (Sir) William Marshall tábornok parancsnoksága alatt október 29-én, Mósztul november 14-én – már Törökország kapituliációja után – érték el. Ezek a dátumok mutatják, hogy Andrae expedíciója szinte az utolsó percig a helyszínen maradt. Baghdád elfoglalása elvágta a német expedíció kapcsolatát a Perzsa-öböllel.

²⁴ Kaiser-Friedrich-Museum / Staatliche Museen: Vorderasiatische Abteilung / Vorderasiatisches Museum.

²⁵ Valami 530 ládát megtöltő leletanyag, többek között a mázas téglák töredékei, Babylónban, az ásási épületben várt, részben már 1903 óta, elszállításra, és csak 1926 végén sikerült – Gertrude Bell hathatós segítségével – számárhátton, vonaton, végül hajón Berlinbe vinni őket. További 413 ládányi tárgy, az Assurból származó anyag egy része, valamint a babylóni leletek, amely ládákat a Hamburgban regisztrált Cheruskia gőzösnek Berlinbe kellett volna szállítania, a hajórakománnyal együtt először megjárta Indiát, majd Port Saidot, itt az istanbuli múzeumnak járó részt kirakták, a többi ment tovább, de az első világháború miatt 1914 és 1926 között a lisszaboni kikötőben, illetve Oportóban vesztegelt, várta további sorsát, és csak 1926/27-ben jutott el a Kaiser-Friedrich-Museum épületébe. A nagy tömegű szállítmány jelentős része az Istar-kapu és a Felvonulási út mázas tégláinak töredéke volt.

²⁶ Walter Andrae, *Lebenserinnerungen eines Ausgräbers* (Berlin: Walter de Gruyter, 1961; Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben, 1988²).

²⁷ Wahbi Abdul Razak, “Ishtar Gate and Its Inner Wall”, *Sumer*, 35 (1979), pp. 117–114 (!).

²⁸ Sajnálatosnak mondható azonban, hogy körülbelül az 1980-as évek közepétől kezdődően a rekonstrukció régészeti-tudományos céljai mellett az állami-politikai propaganda egyre nagyobb szerephez jutott. A propagandában az államfő (Szaddám Huszejn) mint új Nebukhadneccar jelenik meg, mint birodalomszervező és Izrael kérlelhetetlen ellensége; a műemlékek egyre inkább csak hitelesítő díszletként szolgálnak ehhez a szerephez.

²⁹ Összehasonlításképpen: (Nagy-)Budapest területe (1990): 525 km².

³⁰ I, 191.

³¹ *Politika*, III, 3 (1276A).

Városok területe Elő-Ázsiában: ³²		
	ca.	ha
Çatal Höyük	6000	13
Csogha Mis		17
Szúsza	3000	25
Uruk	3000	100
Uruk	2750	400
Lagas (el-Hiba)	2750	500
Suruppak	2500	100
Nippur	2500	50
Iszin	2500	10
Ebla	2400	56
Ur	2000	55
Mari	1750	*
Qatna	1500	100
Dúr-Sarrukín	700	320
Ninua	650	750
Babylón	600	850

Az ásátások a város területének még mindig csak egy részét tárták fel. Valószínű, hogy Babylónban is voltak a városfalon belül mezőgazdasági művelés alatt álló területek: kert, esetleg szántóföld, főként a külső és belső fal között.

Babylónnál az Euphratész medre a 6. században a maihoz képest néhány száz méterrel keletebbre húzódott, és egyenesebb volt. A folyó a várost két részre osztotta, a főbb épületek mind a keleti városrészben helyezkedtek el.

A város területét a régészeti irodalomban mind a mai napig az arab topográfiai elnevezések szerint szokás tagolni. Ezek az elnevezések a nagyobb dombokat vagy rom-területeket jelölik, s így a történeti tájékozódáshoz is megfelelnek. Aki a helyszínen jár, lépten-nyomon találkozik velük. Az egykori városfalak és a régi csatornák nyomvonala szinte mindenütt jól kivehető. Babylón térségének legészakibb pontján van *Bábil*, ezt ma a város tényleges területétől nagyobb szabad tér választja el. Délebbre, az Euphratész közelében van a *Kaszr (el-Qaszr)*, ez tulajdonképpen a rom-terület középpontja; ettől keletre *Homeira*; a Kaszrtól délkelet felé a nagy kiterjedésű,³³ magas *Merkez*; még délebbre a város legmagasabb dombja, *Amrán*, pontosabban: *Amrán ibn Ali*, Ali ibn Abú-Tálib – Muhammad unokaöccse és veje, a negyedik kalifa (656–661) – egyik fiának síremléke (i. sz. 700 k.), a föléje épült mecset: három kék csempe kupola,³⁴ és körötte, még mindig, jámbor muszlimok

³² Volker Höhfeld, *Städte und Städtewachstum im Vorderen Orient* (Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Beihefte, 61) (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1984).

³³ Mintegy 1 km hosszú, 400 m széles terület.

³⁴ Amrán ibn Ali, mint testvére, Huszejn is, Muhammad unokái (Alinak és Muhammad leányának, Fátimának a fiai), és ugyanitt eltemetett hét társuk, hetvenedmagukkal a kerbelai csatában estek el (H. 61. *muharram* 10 / i. sz. 680. október 10) Muávija kalifa utóda, I. Jazid ibn Muávija embereinek kardjától. Vissza akarták szerezni az Umajjádoktól (*Banú Umajja*) a kalifátust Muhammad veje, Ali ibn Abú-Tálib utódai és "pártja" (*síat Ali / sía*) számára. Huszejnt Kúfában kikiáltották kalifának; a kísérlet tragikus véget ért. (Haláluk véres gyászünnepe a sííták számára mind a mai napig: az *asura*.) A kerbelai csata mártirjait a *sía*, az iszlám szigorú irányzata a legfőbb szentjei között tartja számon, és sírjuk Babylónt is a

sírfai.³⁵ Az Amrán északi oldalán, közvetlenül a domb mellett, egy mélyedés van, a *Szahn*, ‘serpenyő’, ez “Bábel tornyá”-nak helye, a “serpenyő” nyele éppen az egykori nagy déli lépcső maradványai, illetve nyoma. Keletre tőle az * *Isin aszvad*.

A város térségében ma négy arab falu áll: a Kaszrtól nyugatra, a folyó bal partján, az Euphratész egykori medre fölött, *Kuveiris*, neve Kürosz perzsa király nevét őrzi, annak idején a német régészek itt építették fel ásatási házukat; az Euphratész túlsó partján, de kissé feljebb, *Anáne*; ugyancsak a jobb parton, de délen, az Amrán magasságában, *Szindzsár*; s végül a bal parton, tovább dél felé, az egykori városfalnak a folyóra kifutó szakaszánál, *Dzsumdzsuma*, vert agyag fallal körülvéve külön is. Az arab falvak lakossága adja, hagyományosan, az itteni ásatások munkásait, de házaikban készül, ugyancsak hagyományosan, számos modern régiség is, amit aztán a romok között kószáló arabok méregdrágán kínálnak a turistáknak, hogy majd hosszas alkudozás után tetemes árengedménnyel végül többnyire csak rájuk sózzanak. Az Euphratész mai medrét mindkét oldalon datolyapálma erdő szegélyezi, és különösen buján nő a pálma az egykori meder fölött. Ha valaki ma helyszínt keres a 137. zsoltár megrendítő szavaihoz, fűzfákat (‘*arávim*), amelyekre hárfáját akaszthatná,³⁶ nem talál, de a folyóparton, a pálmák alatt, átérzi a zsidó fogoly keserű szavait.

Babylónt II. Nabú-kudurri-uszur³⁷ pompás várossá építette ki.³⁸ Dániel könyve³⁹ szerint a várost ő építette: ez az adat jelzi építkezéseinek jelentőségét. Az

túlnyomóan síta Dél-Iráq szent városai közé sorolta be, Nedzsef (Ali sírja), Kerbela (Huszejn ibn Ali és * Abbász ibn Ali sírja), Kúfa (Ali meggyilkolásának színhelye) mecsetjei mellé. A babylóni síremléknek mint síta zarándokhelynek bizonyos jelentősége volt még a török uralom utolsó évtizedeiben is. A mecset közelébe azonban csak azok temettek, akiknek nem volt pénzüik arra, hogy halottjukat Nedzsefbe vigyék. Napjainkban a többi szent város mellett nagyjából feledésbe merült.

³⁵ Ezért az arabok az *el-Qubur*, ‘sírok’ névvel is emlegetik a helyet.

³⁶ Zsolt. 137,2.

³⁷ Hérodotosz azt írja, hogy Babylónban a királyi palota “Ninosz lerombolása után” épült fel (I, 178), ez egyértelműen azt jelenti, hogy az általa megismert városkép köztudomásúan az újbabylóni korban alakult ki.

³⁸ **Babylón. Ásatások. Összefoglaló leírások:** Olaf Matthes, “Zur Vorgeschichte der deutschen Ausgrabungen in Babylon”, in: Johannes Renger, Hrsg., *Babylon: Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne* (Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft, 2) (Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag, 1999), pp. 33–45. – Robert Koldewey, *Das wieder erstehende Babylon* (Sendschriften der Deutschen Orient-Gesellschaft, 6) (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1913, 1925⁴; reprint, München: *, 1990⁵) / *The Excavations at Babylon* (London: Macmillan & Co., 1914); Eckhard Unger, *Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier* (Berlin: Walter de Gruyter, 1931; reprint, 1970), és ehhez Benno Landsberger recenziója: *Zeitschrift für Assyriologie*, 41 (1933), pp. 255–299; André Parrot, *Babylon and the Old Testament* (New York: Philosophical Library, 1958); Evelyn Klengel-Brandt, *Utazás az ókori Babilónba* (Budapest: Corvina Kiadó, 1972); Joan Oates, *Babylon* (Ancient Peoples and Places, 94) (London: Thames & Hudson, 1979); Donald J. Wiseman, *Nebuchadrezzar and Babylon* (The Schweich Lectures, 1983) (Oxford: The British Academy / Oxford University Press, 1985), p. 42 skk. – **A város topográfiája:** Andrew R. George, *Babylonian Topographical Texts* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 40) (Louvain: Uitgeverij E. Peeters, 1992). – Heinrich Kiepert, “Zur Karte der Ruinenfelder von Babylon”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 18 (1883), pp. 1–27; Felix E. Peiser, “Zur Topographie Babylons”, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft*, 5 (1900), pp. 57–70; Friedrich Delitzsch, “Zur Topographie Babylons”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-*

építkezésekhez általában egyöntetűen az akkoriban kifejlesztett nagyméretű téglát használták: $33 \times 33 \times 12$ cm, két változatban: égetve, ennek egyik lapján rendszerint a király rövid bélyeges felirata állt,⁴⁰ illetve napon szárítva (vályogtégla). A lakónegyed (Merkez), amelynek legnagyobb része egyelőre nincs feltárva,⁴¹ Hérodotosz szerint “egyenes utak” mentén “három- és négyemeletes házak” álltak.⁴²

KÉT VILÁGCSODA BABYLÓNBAN. Görög és latin szerzők a hellénisztikus kor óta számon tartották a világ “hét csodá”-ját (gör. *hepta theamata*),^{43,44} olyan építményeket, amelyek kitűnnek technikai különlegességükkel vagy szépségükkel – ma ezt mondanánk: amelyek részei a világörökségnek. A *világcsoda* igazi hellénisztikus fogalom volt. A fennmaradt jegyzékeknek állandó eleme a kerek szám, a 7; de a jegyzékeknek több változata ismeretes, világcsodának nevezett különlegesség, mindet összeszámolva, összesen több mint hét volt.⁴⁵ Minden jegyzékben szerepelt egy vagy két csodás építmény Babylónból is. Többen csak a Függekert / Szemiramisz kertjét⁴⁶

Gesellschaft, no. 19 (1903), pp. 28–*; Petrus E. van der Meer, “A Topography of Babylon”, *Iraq*, 5 (1938), pp. 55–64; Andrew R. George, “The Topography of Babylon Reconsidered”, *Sumer*, 44 (1985–1986), pp. 7–24.

³⁹ 4,27.

⁴⁰ II. Nabú-kudurri-uszur bélyeges téglája a leggyakoribb régiség, amit a látogató vagy turista magával hoz Iráqból, persze, rendszerint csak a téglának azt a darabját, amelyen a felirat van. A helybeli szuvenir-árusok is ennek a feliratnak a részleteivel próbálják hitelesíteni otromba hamisítványait.

⁴¹ Oskar Reuther, *Die Innenstadt von Babylon (Merkes)* (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 3 / Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 47) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1926; reprint, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1968).

⁴² I, 180.

⁴³ Gör. *ta hepta theamata*, Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738); lat. *septem omnium terrarum spectacula / miracula*, Gellius, *Attikai éjszakák*, X, 18,4. Stb.

⁴⁴ **A hét világcsoda:** Werner Eckschmitt, *Die sieben Weltwunder. Ihre Erbauung, Zerstörung und Wiederentdeckung* (Kulturgeschichte der antiken Welt, Sonderband) (Mainz a. Rh.: Verlag Philipp von Zabern, é. n.¹⁰); Peter A. Clayton & Martin J. Price, Eds., *The Seven Wonders of the Ancient World* (London: Routledge, 1990).

⁴⁵ Hasonlóan a hét bölcs, Homérosz hét szülővárosa stb. jegyzékeihez.

⁴⁶ **Szemiramisz Függekertje:** Fritz Krischen, *Weltwunder der Baukunst in Babylonien und Jonien* (Tübingen: Ernst Wasmuth, 1956), p. 12 skk.; Wolfram Nagel, “Wo lagen die hängenden Gärten in Babylon?”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 110 (1978), 19–28; uő, “Where Were the »Hanging Gardens« Located in Babylon?”, *Sumer*, 35 (1979), 242–241 (!); Kamil Alwan, “The Vaulted Structures or the So-called Hanging Gardens”, *Sumer*, 35 (1979), 136–134 (!); Muayyad S. B. Damerji, “Where Are the Hanging Gardens of Babylon?”, *Sumer*, 37 (1981) (arab rész), 56–61; Wolfram Nagel, *Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte: Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius* (Berlin: Volker Spieß, 1982); Peter A. Clayton & Martin J. Price, Eds., *The Seven Wonders of the Ancient World* (London: Routledge, 1990), küll. pp. 38–58; Irving L. Finkel, “The Hanging Gardens of Babylon”; Fauzi Rasheed, “The Hanging Gardens Are the Refrigerator of Babylon”, in: Masao Mori, Hideo Ogawa & Mamoru Yoshikawa, Eds., *Near Eastern Studies Dedicated to H. I. H. Prince Takahito Mikasa...* (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, 5) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), pp. 349–361; Werner Eckschmitt, *Die Sieben Weltwunder. Ihre Erbauung, Zerstörung und Wiederentdeckung* (Kulturgeschichte der antiken Welt, Sonderband) (Mainz a. Rh.: Verlag Philipp von Zabern, é. n.¹⁰); Komoróczy Géza, “Szemiramisz Függekertje. Történeti forrásokban, homályosan”, in: Klaniczay Gábor & Nagy Balázs, szerk., *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*

említi a hét csoda sorában; Sztrabón azonban kettőt: a Függőkert mellett a város falait (a kettős falrendszert) is.⁴⁷ Ily módon az antik világ hét csodájából kettőt Babilón mondhatott a magáénak. Mindkettő II Nabú-kudurri-uszur nagy építkezései közé tartozik. (Egy harmadik babilóni építmény pedig, “Bábel tornya”,⁴⁸ a Biblia révén⁴⁹ szerzett hasonlóan örök hírnevet.)

Városfalak

A fővárost Nabú-kudurri-uszur – folytatva a már az apja idején megkezdett erődítési munkálatokat – kettős falrendszerrel vette körül.⁵⁰

A városnak kezdettől fogva – az óbabilóni kor óta – volt védőfala; építéséről és újjáépítéséről több adat fennmaradt az óbabilóni korból, és későbből is.⁵¹ Szín-ahhériba, aki a város ellen hadjáratot vezetett (689), az ellenséges város falait lerombolta; Babilón-barát politikája jegyében Assur-ah-iddina újjáépítette, és Assur-bán-apli is felújította, kapuival együtt. A Nabú-apla-uszur és főként Nabú-kudurri-uszur korában teljesen újjáépült falak⁵² minden előzményüket felülmúlták mérnöki tervezésben és kivitelezésben egyaránt.⁵³ A falak utóbb megromlott részeit Nabú-naid alatt majd még kijavítják, de később, a város önállóságának megszűnte után a városfal már nem maradhatott meg rongálatlanul. Mindamellet is a hellénisztikus korban a hét világsoda egyikének számított, szinte szólásmondássá vált. *⁵⁴

A Nabú-kudurri-uszur idején kiépített külső falrendszer ténylegesen három falat jelentett; részei, belülről kifelé: 7 méternyi széles vályogtégla fal, 50 méterenként egy-egy bástyatoronnyal – csaknem 12 m széles szabad térség – egy újabb fal, több mint 7 m szélességben, égetett téglából – rögtön mellette egy harmadik fal, 3.25 m szélességben, ugyancsak égetett téglából – mintegy 100 m széles vizesárok. A falak közötti területet törmelékkel és földdel töltötték fel, talán ez lehetett az az út, amelyről Hérodotosz beszél: akár egy négyesfogat (gör. *tethrippon*, vö. lat. *quadriga*) is elfért rajta.⁵⁵ Az összesen mintegy 8 km hosszú külső fal az Arahtu / Euphratész bal partján

(Budapest: ELTE BTK Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1999), pp. 21–39; Julian E. Reade, “Alexander the Great and the Hanging Gardens of Babylon”, *Iraq*, 62 (2000), pp. 195–217; Kai Brodersen, “Die Hängenden Gärten von Babylon”, in: H. Sarkowicz, Hrgs., *Die Geschichte der Gärten und Parks* (Frankfurt a. M.: Insel, 2001), pp. 40–51; Stephanie Dalley, “Why Did Herodotus Not Mention the Hanging Gardens of Babylon?”, in: Peter Derow & Robert Parker, Eds., *Herodotus and His World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest* (Oxford: Oxford University Press, 2003), pp. 171–189.

⁴⁷ Sztrabón, XVI, 1,5 (C 738). – Cicero, *De divinatione*, II, 139 (*muros Babylonis*).

⁴⁸ A *ziqqurratu*, az Etemenanki.

⁴⁹ Gen. 11.

⁵⁰ Hérodotosz, I, 178–181.

⁵¹ Friedrich Wetzel, *Die Stadtmauern von Babylon*. Mit einem Beitrag von Eckhard Unger (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 8 / Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 48) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1930; reprint, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1969).

⁵² Az a körülmény, hogy Assur-bán-apli felirata a belső falrendszer két falának töltésében került elő, jelzi, hogy a korábbi építményt az újbabilóni korban elbontották.

⁵³ Laura Battini, “Les systèmes défensifs à Babylone”, *Akkadica*, no. 104 (1997), pp. 24–57.

⁵⁴ Hérodotosz, I, 178; Pauszaniász, IV, 31,5.

⁵⁵ Hérodotosz, I, 179; Sztrabón, XVI, 1,5 (C 738).

északon is, délen is egészen a folyómederig vezet, északon közrefogja a Nyári palotát is. A folyó jobb partján elsőként Nabú-kudurri-uszur építette ki a falat, ezt felirataiban külön is hangoztatja. A külső falrendszerből kevés maradt meg: az égetett téglát későbbi építkezésekhez mind elhordták,⁵⁶ de a vályogtéglá töltés egy része több kilométer hosszan látható. A rom-terület mellett ma a Satt en-Níl nagyjából az egykori vizesárok nyomvonalát követi.

A belső városhatár maga ténylegesen két falból állt; belülről kifelé: 6.5 m széles vályogtéglá fal, szabályosan 18 méterenként egy-egy bástyatoronnyal – több mint 7 m széles szabad térség – 3.70 m széles vályogtéglá fal, rajta 20 méterenként egy-egy bástyatorony. Minden második toronyban égetett téglából víz-elvezető akna épült. A két fal közötti térség nyilván katonai célokra maradt szabadon. A falon kívül mintegy 20 m széles töltés, illetve mintegy 50 méter széles vizesárok volt, utóbbi az Euphratészből ágazott el és a város alatt a folyóba torkollott.

A belső falrendszer két fala közötti szabad térségben, az omladékban, több példányban is előkerült Assur-bán-apli asszír király agyaghenger-felirata, amelyet Samas-sum-ukín babylóni beiktatása után készített (652), * ebben azt írja, hogy helyreállította és kiépítette Babylón védőfalát, megmondja a nevét is: Németti-Bél/Enlil, ‘Bél (Enlil / Marduk) támasza’,⁵⁷ “Babylón védőfala” volt. Ugyanezen felirat szerint a külső falrendszer neve: Imgur-Bél/Enlil, ‘Bél (Enlil / Marduk) kegyes’,⁵⁸ “Babylón erődtémnye”.

Babylón városkapui:⁵⁹

Uras-kapu	“Az ellenség visszahőköl előtte”
Zababa-kapu	“Szembetalálkozik a támadóval”
Marduk-kapu	“Ura a pásztor”
Istar-kapu	“Istar legyőzi az ellene merészkedőt”
Enlil-kapu	“Enlil felragyogtatja”
Király-kapu	“Virágozzék alapítója”
Adad-kapu	“Adad, óvd a katonák életét”
Samas-kapu	“Samas, tedd szilárdná a földet a katonák alatt”

A városhatáron összesen nyolc kapu volt. Bronz bika- és kígyósárkány-szobrok védték. Valamennyi közül a legszebb az északra nyíló Istar-kapu.

Ami a város védelmét illeti, Nabú-kudurri-uszur Babylón közvetlen környékének védelmére távolabb egy további falat is emelt, nyugat–keleti irányban, Babylón és Kis között, a két várostól kissé északabbra, az Euphratész két fő csatornája között. Még távolabb, Babylóntól mintegy 60 kilométerre északra, valamivel Szippar fölött, az Euphratész és a Tigris – Szippar térsége és Ópisz – között felépített egy hatalmas falrendszert, égetett téglából, szurok habarccsal; ezt később Xenophón, amikor arra járt (401), így említette:⁶⁰ “Méd fal” (*Médiasz teikhosz*).⁶¹ * Elképzelhető, hogy a

⁵⁶ Még az i. sz. 13. században is megjegyzi egy arab utazó, Qazvini, hogy Babil, az ősrégi város tégláit az emberek manapság széthordják.

⁵⁷ Értsd: biztonsága.

⁵⁸ Hasonló volt II. Assur-nászir-apli erődtémnyének neve: Imgur-Enlil (Balávát).

⁵⁹ Tintir, V, 49–56.

⁶⁰ Xenophón, *Anabaszisz*, I, 7,15; II, 4,12.

király számolt a médek – a korábbi szövetséges – esetleges támadásával, és úgy gondolta, mint már a 3. évezred végén elődjei, akik a “mardu fal”-ra bízták a két folyam közötti keskeny térség védelmét, hogy az erős falrendszer fel tudja tartóztatni az északról közeledő ellenséget vagy a nem kívánatos elemek beszivárgását. A “Méd fal” maradványait azonosítani lehet a terepen, és nyomvonalát elejétől végig követhető.⁶²

Az építkezések szükségessé tették a város vízrendszerének szabályozását. A városon keresztül folyó vizet az újbabylóni feliratok az *Arahtu* névvel⁶³ emlegetik. Vize az Euphratész vize, ez kétségtelen; nevéből ítélve, valamikor csatorna volt: de hogy a 7/6. században ez volt-e a folyam fő medre, eldönthetetlen. Akárhogyan is, a városrendezésnek két nagy feladattal kellett megbirkóznia. Az egyik a meder változása, áthelyeződése. A védőtöltést a bal parton rendszeresen meg kellett újítani. Az égetett téglából épült töltésfalak bélyeges téglafeliratai alapján Sarrukín, Nabú-apla-uszur és Nabú-kudurri-uszur munkálatait lehet azonosítani. A folyamot ők valamennyien egyre nyugatabbra próbálták elterelni, nyilván a paloták védelmében. A másik nagy feladat a vízszint szabályozása volt. A talajvíz Babylónban évszázadok óta egyre emelkedett, mondhatni, lassan alulról elemésztette a várost.⁶⁴ A veszélyeket Nabú-kudurri-uszur a város területének nagy részén a járósínt megemelésével hártotta el.⁶⁵ Égetett téglából, szurok habarccsal építette ki a vízparti töltést, oly módon, hogy az általa épített partfal magában foglalta a korábbiakat is, értsd: nagyobb volt, nyugatabbra terjesztette ki a palota víztől védett részét. Kiépítette az átellenes – nyugati – partfalat is. A Déli palota alatt a keleti parton egy kisebb csatorna ágazott el az *Arahtu* / Euphratész medréből, a Libil-hégalla, “Hozz bőséget” csatorna, és

⁶¹ **Méd fal:** Richard D. Barnett, “Xenophon and the Wall of Media”, *The Journal of Hellenic Studies*, 83 (1963), pp. 1–26. – François Vallat, “À propos du »Mur de Médie«”, *Northern Akkad Project Reports*, no. 4 (1989), pp. *; Hermann Gasche, “Autour des Dix-Mille: Vestiges archéologiques dans les environs du »Mur de Médie«”, in: Pierre Briant, Ed., *Dans les pas des Dix-Mille. Peuples et pays du Proche-Orient vus par un Grec* (= Pallas. Revue des Études Antiques, 43) (Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 1995), pp. 201–216. – John Ross, “A Journey from Baghdad to the Ruins of Opis, and the Median Wall, in 1834”, *Journal of the Royal Geographical Society*, 11 (1841), pp. 121–136.

⁶² Robert G. Killick, “Northern Akkad Project: Excavations at Habl as-Sahr”, *Iraq*, 46 (1984), pp. 125–129; Hermann Gasche & al., “Habl as-Sahr 1983–1985: Nebuchadnezzar II’s Cross-Country Wall North of Sippar”, *Northern Akkad Project Reports*, 1 (1987), pp. 3–46, kül. pp. 15–25; Jeremy Black, “4. Babylonian Textual Evidence; 5. Evidence from Classical Sources”; *, “Habl as-Sahr: Nouvelles fouilles. L’ouvrage défensif de Nabuchodonosor au nord de Sippar”, *Northern Akkad Project Reports*, 2 (1989), pp. 23–70; *, in: *Tell ed-Der*, IV (*); *, “Autour des Dix-Mille: Vestiges archéologiques dans les environs du »Mur de Médie«”, in: Pierre Briant, Éd., *Dans les pas des Dix-Mille. Peuples et pays du Proche-Orient vus par un Grec* (Pallas. Revue d’Études Antiques, 43) (Toulouse: *, 1995), pp. 201–216.

⁶³ Jelentése talán ‘(vízi)út’, ‘folyás’. Kezdeté Szippar térségében volt, a mai Falludzsa térségében, és délen a hór vidékén egyesült a folyam többi delta-ágával. Folytatásának – vagy esetleg egyik ágának – neve, Babylóntól délre, Apkallatu / Pallakottasz; a Falludzsa név ez utóbbiból.

⁶⁴ Hildegard Winkler, “Grundwasserprobleme in Babylon”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 114 (1982), pp. 129–138.

⁶⁵ Giovanni Bergamini, “Levels of Babylon Reconsidered. A Re-examination of the Stratigraphical Outlines of the Town with Special Emphasis on the Problem of the Ancient Water Levels”, *Mesopotamia*, 12 (1977), pp. 111–152.

délkeleti irányban haladt át a városon. A folyókon több híd is épült. Az Euphratész fölött legalább hat égetett téglapilléren nyugvó, mintegy 120 m hosszú és 9 méternyi széles állandó híd kötötte össze a város két felét.⁶⁶ A Libil-héggallát keresztező Felvonulási út gerenda-hídon vezetett át a meder fölött.

A Baghdád–Baszra vasútvonal Babylón térségében a külső városfaltól keletre, azzal párhuzamosan vezet. A Baghdád–Hille autóút, átvágva a külső városfal maradványait, a falakon belül több régi vagy újabb csatorna medrét keresztezi, a Níl nevű csatornát is, és keletről halad el a rom-terület: az egykori város mellett.

Nyári palota

A tulajdonképpeni várostól nem egészen 3 kilométernyire északra, az autóút nyugati oldalánál, régi csatornák töltései között egy domb ősidők óta a *Bábil* nevet viseli.⁶⁷ Az egykori város híres–hírheht nevét ez a domb tartotta fenn. Tetején a középkorban vályogtégla erőd állt: a domb 25 méternyi magasából könnyen szemmel lehetett tartani a mellette vezető út forgalmát. Ma is innen nyílik a legjobb kilátás dél felé, Babylón romjaira. A 19. században innen emelték ki a Hindije vizének visszaterelése érdekében épített töltésekhez az építőanyagot: Nabú-kudurri-uszur égetett tégláit.

Bábil dombja alatt Nabú-kudurri-uszur egyik palotájának romjai vannak – voltak. A király minden palotáját pontosan az északi irány szerint tájolta. Ez az építmény⁶⁸ 18 méternyi magas töltésre épült, nyilván az asszír paloták mintájára: a megfelelő magasságban felhúzott falakat feltöltötték földdel, erre került a homokkő padlószint. Az égetett téglák mindegyikén Nabú-kudurri-uszur bélyeges téglafelirata. A falazat kötőanyaga szurok, a vakolat vörös vagy zöldes színű mészkő habarcs. A falakba függőleges szellőztető aknákat építettek. Az épület helyiségei két nagy udvar körül helyezkedtek el. A palota neve, felirat szerint: “Éljen Nabú-kudurri-uszur!” A palotát a perzsa és a hellénisztikus korban többször is átépítették. A hellénisztikus korban a városnegyedet így említették: “Babylón királyának háza”; talán ez rövidült le az arab Bábil névre. A Nyári palota elnevezést a régészek adták az épületnek: fekvése, magassága, szellőző rendszere miatt.

⁶⁶ Megemlíti Hérodotosz is, I, 186; részletesebben leírja Ktésziász, apud: Diodórosz, II, 8,2. – Lehetséges, hogy a pillérek égetett téglapillérek magját kívülről kövel építették körül. A híd alól időközben a folyómeder elvándorolt, nyugatabbra, s a pillérek feltárt maradványai a szárazon állnak.

⁶⁷ Mondják még így is: *Mudzselibe*, ‘bedölt’, ‘beomlott’, ti. épület.

⁶⁸ Friedrich Wetzel & Robert Koldewey, *Die Königsburgen von Babylon, II: Die Hauptburg und der Sommerpalast Nebukadnezars im Hügel Babil* (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 6 / Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 55) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1932; reprint, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1969); Ernst Heinrich, *Die Paläste im alten Mesopotamien* (1984), p. 223 skk.; Mohammad Nasir, “The So-called Summer Palace (Nebuchadnezzar's Life Palace)”, *Sumer*, 35 (1979), pp. 150–159.

Királyi paloták

A város északi részében külön városnegyedet képeztek a királyi paloták.⁶⁹ A görögök *Akropolisz*-nak nevezték, latinul *Arx* volt a neve. A negyed arab elnevezése, *Kaszr*, ‘kastély’, megőrizte az épületek eredeti rendeltetésének emlékét. Az együtteshez két nagy palota tartozott: a Déli palota (*Südburg / Alter Palast / Stadtschloß*), amelynek magját, a későbbi nyugati szárnyat, az Euphratész felé eső oldalon, még Nabú-apla-uszur építette, keleti szárnya pedig Nabú-kudurri-uszur új palotája volt, és az Északi palota (*Nord- / Hauptburg*), melyet Nabú-kudurri-uszur 590 k. kezdett építeni, valamint több kiegészítő építmény is, többnyire Nabú-apla-uszur által megkezdett építkezések befejezésekként vagy azokat megnagyobbítva, kibővítve, megerősítve: egy-egy erőd a Déli palota nyugati oldala mellett, a palota és az Euphratész között, illetve az Északi palotától keletre, a Felvonulási út túloldalán, és további erődítések a két palota épülettömbjei között, illetve az Északi palota északi oldalán.

A **Déli** vagy Régi **palota**⁷⁰ bejárata az épület keleti oldalhomlokzatán, a Felvonulási útról nyílt. Trónra lépése után Nabú-kudurri-uszur nyomban hozzálátott az apjától örökölt kisebb palota átépítéséhez és nagyszabású kibővítéséhez. A hatalmas – 190 × 322 m alapterületű – épület kelet–nyugati tengelyében öt nagy udvar van, ezek mindegyike körül kisebb-nagyobb helyiségek csoportjai találhatók. Az a régi alaprajzi elv, hogy a fedett helyiségek – szobák, termek – rendre egy udvar körül helyezkednek el, mind a nagy udvarok körüli épületrészben, mind a kisebb helyiség-csoportoknál érvényesült. A térszervezés további alapelve, hogy az udvarok déli oldalán fekvő, azaz északra nyíló helyiség számít a legjobbnak, s ilyen módon a leginkább előkelőnek is.⁷¹ A nagy udvarokat körülvevő épületrészeknek más-más szerepe volt. Padlózatuk égetett agyaglapokkal volt kirakva.

A külső, keleti udvar (“A nép jelentésének háza”) bonyolította le a királyi palota ügyfél-forgalmát, ide nyílt a főbejárat is, a környező helyiségekben az őrség és a szolgák tartózkodtak, de az egyik távolabb eső részében műhely is helyet kapott. Ettől nyugatra a második udvar (“Az ország központja”) helyiségei az igazgatás feladatait látták el. Ennek az udvarnak a déli oldalán állt az egész palota legnagyobb, legtágasabb irodája: egy nagyobb terem, két külön udvar, további helyiségek, egy folyosón át közvetlen átjárás az innen nyugatra eső Trónteremmel szomszédos helyiségekhez. Bizonyára ez volt a birodalom legfőbb méltóságának * hivatala.

⁶⁹ Amélie Kuhrt, “The Palace(s) of Babylon”, in: Inge Nielsen, Ed., *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC: Regional Development and Cultural Interchange between East and West* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 4) (Århus: Aarhus University Press, 2001), pp. 77–93.

⁷⁰ Robert Koldewey, *Die Königsburgen von Babylon*, I: *Die Südburg* (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 5 / Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 54) (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1931; reprint, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1969); Anton Moortgat, “Nebukadnezars Südburg”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 69 (1931), pp. 1–12; új lenyomatban in: uő, *Kleine Schriften zur vorderasiatischen Altertumskunde (1927–1974)* (Damaskus – Tartous: Amani Verlag / Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1990), I, pp. 223–237; S. M. Ali, “The Southern Palace”, *Sumer*, 35 (1979), pp. 92–93; Ernst Heinrich, *Die Paläste im alten Mesopotamien* (1984), p. 203 skk.

⁷¹ Ti. nem éri közvetlenül a napfény, és ezért hűvösebb, mint az udvar más oldalain lévő helyiségek.

A palota harmadik, középső udvara szolgálta a reprezentációt. Kívülről, a második udvar felől hatalmas kapun át lehetett megközelíteni. Ez a főudvar volt a legnagyobb, méretei: 55 × 60 m. Északi oldalán emeletes épület állt.⁷²

Innen nyílt, a déli oldalon, a Nabú-kudurri-uszur építette hosszú, aránylag keskeny **Trónterem** (17 × 52 m).⁷³ Az udvar felől három bejárata volt, a középső kapu 6 m, a két oldalkapu 4.5 m széles volt. Az udvari homlokzatot⁷⁴ 12.5 m magasan színes mázas téglá borította, egy részletén, a berlini múzeum kiállításán, az eredetnél kisebb méretben rekonstruálva, virágminta keretben, mélykék háttér előtt stilizált datolyapálma törzsek, lombjuk kettős voluta alakú, az oszlopok fölött, keretezéssel elválasztva, kettős virágfriz, alattuk, az alsó mezőben oroslánok sora, mint a Felvonulási úton. A terem belmagassága 20 méternyire becsülhető. A födém libanoni cédrusgerendákból készült. Magának a trónteremnek a falait finom fehér gipsz vakolattal vonták be: az erről visszaverődő, mintegy derített fény adta a belső világítást. A terem déli hosszanti oldalán, kettős keretezésű, mély fülkében állt a trónszék. A trónterem építészetiileg a hagyományos “széles terem” volt. Mélysége meghatározta a király kihallgatásainak jellegét. A trónszék mellett sokkal több ember sorakozhatott fel, mint vele szemben. A meghívottak egy része nyilván csak az udvarban kapott helyet. De a széles bejáraton át onnan is láthatta a királyt. A kihallgatás koreográfiája más volt, mint korábban: a látogató akkor tette meg a negyedfordulatot, amikor az udvaron a Trónterem bejárata elé ért, attól fogva már szemben állt a királlyal.

Az udvartól északra elhelyezkedő épületrészekben hivatalok kaptak helyet. Az egyik szárnynak két, a másiknak négy kisebb udvara volt. Ezekből rendre 3–4 szoba nyílt, a nagyobbakból ennél is több, külön kis udvarokkal. Nyilván magasabb rangú méltóságok hivatalai voltak itt elhelyezve. A hivatalokat részben az udvarról, részben hosszabb folyosókról lehetett megközelíteni. A trónteremhez a déli, hátsó oldalon néhány kisebb helyiség csatlakozott, a két legközelebbiben egy-egy gondosan szigetelt kút állt, nyilván ivóvizet merítettek belőlük, de lehetséges az is, hogy ezekben a hátsó helyiségekben készítették el a királyi fogadások, lakomák étrendjét, és a szolgák innen táltak a meghívottaknak.

A további két udvar, a negyedik és ötödik (“Fénylő lakóhely, királyi lakás”), a királyi lakosztályok központja volt. Ez a szárny volt Nabú-apla-uszur eredeti palotája, és már ő is felhasználta a korábban itt álló királyi épületeket. Eredeti szintje alacsonyabb volt, mint a Nabú-kudurri-uszur által hozzáépített új részeké, ezért a kapcsolatot kő rámpákkal teremtették meg, utóbb azonban a régi palota padlószintjét is feltöltötték az új palota padlózatának magasságáig. Ekkor rakták le a Déli palota egységes égetett kőlap padlóburkolatát. Az épület nagyobb és kisebb udvarok, szobák, folyosók, ajtók, lépcsők zeg-zugos útvesztője, a roppant gondos ásatások után jóformán csak a régészek rajzain lehet áttekintést szerezni róla. Maga Nabú-kudurri-

⁷² Hérodotosz, I, 180, három- és négyemeletes házakról beszél Babilónban; ez nem is annyira a lakóházakra: inkább a palotákra talál.

⁷³ Stefan Polóny & Gerd Winkler, “Statische Untersuchung des Thronsaals der Südburg in Babylon”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 99 (1968), pp. 55–58.

⁷⁴ Barthel Hrouda, “Zur Thronraumfassade der Südburg in Babylon”, in: Marilyn Kelly-Buccellati, Ed., *Insight through Images. Studies in Honor of Edith Porada* (Bibliotheca Mesopotamica, 21) (Malibu: Undena Publications, 1986), pp. 119–127; Karsten Karstens, “Überlegungen zur Rekonstruktion der Fassade am Thronsaal Nebukadnezars II. in Babylon”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 127 (1995), pp. 57–81.

uszur az egyik itt a falakba beépített bélyeges téglafeliratában⁷⁵ említette, hogy szeretné, ha itt öregednék meg, és azt kívánja, hogy utódai is örökre uralkodjanak “a fekete fejűek” fölött – értsd: ebben a palotában.⁷⁶ Itt volt a magán lakosztálya, hálóterme is. Más városban egyáltalán nem akart palotát építeni magának. Az épület nyugati oldalához Nabú-kudurri-uszur egy külön erődítményt csatlakoztatott, ennek a folyó felől 25 m vastag fala védelmet jelentett az Euphratész áradása ellen is.

A Déli palota volt az újbabilóni korban a királyok téli palotája és az ország igazgatási központja. Nabú-kudurri-uszur, amikor Babilónban tartózkodott, itt élt, s itt tartotta a kihallgatásokat, fogadásokat, az ünnepeket. Minden udvarban kerültek elő töredékek az ismert mázas tégladombormű oroszlánokból: legalább az udvarok kapuzatát biztosan ezek az oroszlánok díszítették.

A Déli palota reprezentatív rendeltetése valószínűleg fennmaradt Nabú-kudurri-uszur után is. A régészek véleménye szerint alighanem a Déli palota trónterme volt a színhelye Bélsaccar legendás lakomájának,⁷⁷ amely az utókor képzeletét oly élénken foglalkoztatta, itt tartották lakomáikat Alexandrosz és a hetairoszok és többek feltevése szerint itt állt Nagy Sándor ágya is, amikor végső búcsút vett katonáitól. A Déli palotában az iraki régészeti hatóság jelentős méretű restaurálási és újjáépítési munkálatokat végzett, szinte újjáépítette az épület nagyobb részét, igaz, csak a falakat.

**Bélsaccar lakomája az európai irodalomban⁷⁸
és művészetekben:**

Chaucer, “The Monk’s Tale” (1387)
Hans Sachs, *Comedia Der Daniel* (1557)
Calderón, *La cena de Baltassar* (1665 k.)
Harmensz van Rijn Rembrandt (1606–1669),
Balshazzar’s Feast / Bélsaccar lakomája (festmény,
1635 k.)⁷⁹
Georg Friedrich Händel / Charles Jennens,⁸⁰ Belshazzar⁸¹
(oratórium, 1745)
Goethe, [Belsazar (dráma, 1765 k.)]⁸²
Lord Byron, “To Belshazzar” (1814)
Byron, *Hebrew Melodies*: “Vision of Belshazzar” (1815)
Revd. T. S. Hughes, *Belshazzar’s Feast* (Cambridge,
1818)

⁷⁵ Ez a felirat a fal tégláinak kifelé néző oldalán áll, és rendszeresen ismétlődik. *

⁷⁶ Robert Koldewey, *Das wieder erstehende Babylon* (Sendschriften der Deutschen Orient-Gesellschaft, 6) (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1913, 1925⁴; reprint, München: *, 1990⁵), p. 85, no. 55; *.

⁷⁷ Dán. 5. – Asszíriában a király által adott nagyobb fogadások, lakomák színtere általában a trónterem volt, nincs okunk föltenni, hogy Babilóniában más szokások uralkodtak.

⁷⁸ Elisabeth Frenzel, *Stoffe der Weltliteratur* (Kröner’s Taschenausgabe, 300) (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1962), pp. 74 sk.

⁷⁹ A héber betűk, amelyek a falon megjelennek, értelmetlenek, összefüggéstelenek.

⁸⁰ A szövegek könyv bibliai idézetek füzére: Dániel k., Jesája, Jeremiás, némi kiegészítéssel Hérodotoszból.

⁸¹ Gerhard Schuhmacher, “George Frederick Handel’s Dramatic Oratorio »Belshazzar«”, kísérfő füzet a Telefunken felvételéhez (1976) (CD: Teldec 0630-10275-2), pp. 13–17.

⁸² Maga Goethe, mint a *Wilhelm Meisters theatralische Sendung* említi, megsemmisítette.

John Martin, *Belshazzar's Feast* (festmény, 1820,
mezzotinta, 1826)
uő, *Fall of Babylon* (mezzotinta, 1831)*
Heinrich Heine, "Belsazar" (1822)
Revd. H. H. Milman, *Belshazzar. A Dramatic Poem*
(London, 1822)
R. E. Landor, *Impious Feast* (1828)
Samuel Colman (1780–1845), *Belshazzar's Feast*
(festmény, 1832 k.)⁸³
(Sir) E. Arnold, *The Feast of Belshazzar* (1852)
Georges Rochegrosse, *La fin de Babylone* (festmény,
1891)*
David W. Griffith (rendező), *Intolerance* (film, USA,
1915 k. *)

Függőkert(ek). A babylóni Függőkert(ek)ről (gör. *kremasztosz képosz / paradeiszosz*, lat., többes számban, *pensiles horti*),⁸⁴ teljesebb antik nevén: "Szemiramisz függőkertjei"-ről⁸⁵ az antik történeti irodalomban több leírás maradt fenn, némelyikük bővelkedik a technikai részletekben is. A fontosabbak: a szicíliai Diodórosz⁸⁶ (i. e. 1. század közepe); a már említett Sztrabón⁸⁷ (i. e. 64/63–i. sz. 23 után); Quintus Curtius Rufus⁸⁸ (i. sz. 1. század); Gaius Plinius Secundus (az idősebb Plinius)⁸⁹ (i. sz. 23–79); a bizantionai Philón (i. sz. 3. század vége), aki a hét világcsodáról külön könyvet írt (*Peri tón hepta theamatón*). Ezeknek a szerzőknek az értesülései mind hallomásból, korábbi forrásokból, másod- vagy harmadkézből valók; szöveges forrásaik elvesztek, és csak az általuk fenntartott idézetek vagy kivonatok révén lehet elérni őket. A forrásukul szolgáló eredeti leírások szerzői: Ktésziász,⁹⁰ görög orvos, aki hosszabb ideig élt II. Artaxerxész Mnémón perzsa király (404–359) udvarában; és Bérószosz⁹¹ babylóni pap (i. e. 3. század első fele). Nem maradt fenn

⁸³ Margaret Whidden, *Samuel Colman, Belshazzar's Feast: A Painting in Its Context* (Oldham, 1981).

⁸⁴ A "függő" (gör. *kremasztosz*, latin *pensilis*) elnevezés nem más, mint félreértés vagy képes magyarázat; valójában nem felfüggesztett, hanem alátámasztott, azaz erkély vagy terrasz jellegű kertekről van szó.

⁸⁵ Vö. Bérószosz, apud: Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, x, 11; Ktésziász, apud: Diodórosz, II, 10; Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738); Curtius Rufus, V, 1.

⁸⁶ II, 10; ed. C. H. Oldfather (Loeb), vol. I.

⁸⁷ I. h.; ed. Horace L. Jones (Loeb Classical Library). Magyarul: * Földy József fordítása (Budapest: Gondolat, 1977).

⁸⁸ V, 1,35; ed. John C. Rolfe (Loeb Classical Library).

⁸⁹ Lásd alább.

⁹⁰ **Ktésziász. Görög szöveg:** Felix Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrH)*, III/C/1 (Leiden: E. J. Brill, 1958), no. 688; szöveg, német fordítás és körülményes (helyenként avított) magyarázatok: Friedrich W. König, *Die Persika des Ktesias von Knidos* (Archiv für Orientforschung. Beihefte, 18) (Graz, 1972).

⁹¹ **Bérószosz:** Paul Schnabel, *Berosos und die babylonisch-hellenistische Literatur* (Leipzig: B. G. Teubner, 1923; reprint, Hildesheim: Georg Olms, 1968) (a görög szöveg kiadása, a maga korában kiváló kísérő tanulmányokkal); a Függőkerttel foglalkozó szakaszhoz kül. p. 39 sk.; Jacoby, *FGrH* III/C/1, no. 680. – Angol fordítás: Stanley M. Burstein, *The*

Diodórosz és Curtius Rufus fő forrása sem, az alexandriai Kleitarkhosz (i. e. 300 k.), Alexandrosz / Nagy Sándor egyik korai történetírója. Bérószosz szavait a Fügőkertről, tágabb környezetében, Josephus Flavius (37/38–100 k.) tartotta fenn; mint maga mondja, szó szerint idézi, két művében is: a *Zsidó régiségek*-ben⁹² és az *Apión ellen* című vitairatában.⁹³

Ékírásos szövegben egyelőre nem került elő olyan adat, amelyet közvetlenül összefüggésbe lehetne hozni a görög forrásokban sűrűn emlegetett Fügőkerttel. Igaz, maga a *fügőkert* és a *világcsoda* is egyaránt görög fogalmak, s nem várható, hogy egyenes keleti előzményük legyen. A Keleten látott dolgokat a görögök a maguk módján értékelték, saját világgépük szerint rendezték el.

A **Fügőkert** legrészletesebb leírása Diodórosz történeti művében olvasható. *⁹⁴ Forrásai Ktésziasz és Kleitarkhosz voltak. Babylónban, az Akropolisz mellett, írja Diodórosz, a függőnek nevezett kert (*ho kremasztosz kalumenosz képosz*) elhelyezkedése lejtős volt, mint egy domboldal, a szerkezet részei egymásból emelkedtek ki (értsd: terraszosan), mintha színház volna. Amikor az egymás fölé emelkedő terraszokat építették, alul falakat (*szürinx*, szó szerint: sípokat, értsd: olyasmit, mint a pánsíp) emeltek egymás mellett, ezek hordozták a kert súlyát, mindegyik kissé magasabb volt az előzőnél, és a legmagasabb, amelyen a terrasz a legszélesebb volt, elérte a városfal magasságát. A falak vastagsága huszonkét láb volt, és két-két oszlop között a távolság tíz láb. A falak tetejét először kőlapokkal fedték le, ezek fölött egy réteg nádat helyeztek el, vastag szurokrétegbe ágyazva, efölött két réteg égetett téglát volt, habarccsal rögzítve, és ezen még egy rétegben ólomlap, hogy a nedvesség a kert földjéből ne hatolhasson át rajta. Efölé töltötték a földet, olyan vastag rétegben, mint amilyent a legnagyobb fák gyökerei kívánnak. Amikor a földet elterítették, sűrűn beültették mindenféle fákkal. A terraszok mindegyike kellő napfényt kapott. Az egyik szinten nyílások voltak, amelyeken át gépek (*organa*) vitték fel a vizet a folyóból a legfelső szintre nagy bőségben, kívülről azonban nem lehetett látni a működésüket. – Hasonlóan részletes leírást ad Curtius Rufus. A görögök elbeszéléseiben magasztalt csoda, a Fügőkertek (*pensiles horti*) a citadella (*arx*) tetején helyezkedtek el. A kert felső szintje elérte a városfal legnagyobb magasságát. A szerkezetet kőből rakott oszlopok tartották, ezeken vízszintesen erős kőlapok voltak elfektetve. Stb. Azt írja, hogy bár az idő lassan lerombolja nemcsak az emberi kéz építményeit, de a természet műveit is, ez a szerkezet romlás nélkül fennmaradt, olyan erősek voltak a falak, amelyek tartották. – Bérószosz–Josephus így írja le a Fügőkertet: Nabukhodonoszorosz “(...) a királyi palotákon belül magas kőteraszokat (*analémmata lithina*) emelt, és ezeken, mintha csak természetes hegyek

Babyloniaca of Berossus (Sources and Monographs. Sources from the Ancient Near East, 1, fasc. 5) (Malibu: Undena, 1978).

⁹² X, 11,1 (§ 226). Magyarul: Flavius Josephus, *A zsidók története* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1946), p. 436 (Révay József fordítása); Josephus Flavius, *A zsidók története*, [szerk.] Hahn István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980), p. 235.

⁹³ I, 19 (§ 141). Magyarul: Josephus Flavius, *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról* (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), p. 24 (Hahn István fordítása).

⁹⁴ Jan Bonquet, *Diodorus Siculus (II, 1–34) over Mesopotamië. Een historische Kommentaar* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 49, no. 122) (Brussel: Paleis der Academiën, 1987).

volnának, különböző fákat ültetett el, így ő hozta létre és készítette el az úgynevezett Függőkertet...⁹⁵ Bérószosz egy másik kivonatának kivonata szerint: “(...) a királyi várát / palotát szépnövésű fákkal ékesítette, ezt Függőkertnek nevezve el.”⁹⁶ – Sztrabón tömör leírása: “(...) Kocka alakú köveken épült bolthajtáson nyugszik; a kövek üregesek, s földdel vannak megtöltve, úgyhogy a legnagyobb fák is gyökeret tudnak benne eresztetni; ezek is, meg a boltívek és boltozatok is égetett kőből (értsd: téglából) és szurokból készültek. A legfelsőbb emelethez lépcsőzetes feljárás vezet, s mellettük vízkiemelő gépek (*kokhliasz*, ‘csavar’⁹⁷) is vannak, amelyekkel az arra kirendeltek az Euphratészből a vizet állandóan kiemelik.” – A bizantioni Philón szintén kő oszlopokat említ, de azt írja, hogy ezeken szorosan egymás mellett gerendákat fektettek le, pálmafa törzseket, mégpedig azért, mert ez a faanyag a nedvesség hatására nem rothad. A fák gyökereiket a terraszba eresztették, nem pedig a földbe. A víz, amelyet ferdén elhelyezett csavarok emelnek fel a legmagasabb szintre, innen lefelé kanyargós csatornában folyik keresztül-kasul a kerten, állandóan nedvesen tartva a talajt. Mint különlegességet említi, hogy az egész ültetvény a látogatók feje fölött helyezkedik el (szó szerint: van felfüggesztve).

A leírások minden lényeges eleme értelmezhető. Terraszos szerkezetű kertről van szó, amelynek szintjeit kőből és / vagy égetett téglából épített boltozatok tartották. Ezekre a terraszokra, szigetelő rétegek fölé, vastag földréteg volt elterítve. A vizet mesterségesen emelték fel a legmagasabb szintre, s innen kis csatornák juttatták el az alsóbbakra. A kert a palotában állt, a városfal közelében, és talán déli fekvésű volt. A palota nyugati udvara felől lehetett megközelíteni; ebből az udvarból nyíltak a királyi adminisztráció helyiségei.⁹⁸ Felső szintje kiemelkedett a palota egyéb épületei közül. A szemlélőben fákkal dúsan benőtt hegyoldal képzetét keltette. A vízkiemelő szerkezetet⁹⁹ ¹⁰⁰jelölő “csavar” szó a görögben az úgynevezett egyiptomi vagy archimédeszi csavar elnevezésével is szolgál, s bár pontosan ezzel a szerkezettel, amelyet a hagyomány szerint a syrakusai Arkhimédész az i. e. 3. században egyiptomi utazásán látott vagy talált fel,¹⁰¹ a babylóni Déli palota építésének korában még aligha lehet számolni, Sztrabónnál az elnevezés mint görög magyarázat (*interpretatio*

⁹⁵ Jacoby, *FGrH III/C/I*, no. 680, fr. 8 (p. 390, § 141). – Vö. Schnabel, *Berosos* (1923), no. 48, p. 271, linn. 36–38. – Stanley M. Burstein, *The Babyloniaca* (1978), p. 27, § 2a.

⁹⁶ Jacoby, *FGrH III/C/I*, no. 685 (Abydenos), fr. 6, p. 406 (Eusebios, *Chronica Armeniaca / Praeparatio Evangelica*, IX, 41,1). – Schnabel, *Berosos* (1923), no. 48, p. 271, linn. 34–35. – Stanley M. Burstein, *The Babyloniaca* (1978), p. 27, § 2b.

⁹⁷ Betű szerint: ‘kígyó’.

⁹⁸ A boltozatok alatt raktárak lehettek, az ásások során ékírást szövegek, az adminisztráció által kiállított okmányok kerültek itt elő.

⁹⁹ Az antik vízkiemelő szerkezetekhez lásd Vitruvius, X, 4 és kül. 6–7.

¹⁰⁰ **A Függőkert öntözése (technikátörténeti szempontból):** D. W. W. Stevenson, “A Proposal for the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon”, *Iraq*, 54 (1992), 35–55 (rekonstrukció vázlatok: p. 41, fig. 2; pp. 52–54, figg. 9–11; a számbajövő vízkiemelő berendezések vázlatos rajzai: p. 49, figg. 5–8) (a legalaposabb munka e tárgyban).

¹⁰¹ Albert Neuburger, *Die Technik des Altertums* (1919, reprint, Leipzig: Zentralantiquariat der DDR, 1981⁴), 211 sk.; R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, II (Leiden: E. J. Brill, 1965²), 32 skk., kül. 37 (a Függőkertben használt vízkiemelő berendezés rekonstrukciója bizantioni Philón alapján); J. G. Landels, *Engineering in the Ancient World* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1978), 34 skk.; Kenneth D. White, *Greek and Roman Technology* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984), 32 stb.

Graeca) elfogadható, de hasonló szerkezetek vagy berendezések használata korábban is elképzelhető.

A történeti hagyományban Sammu-ramat / Szemiramisz, az egykori asszír királyné Nabú-kudurri-uszur méd felesége helyét foglalta el. A méd királyné honvágya, Nabú-kudurri-uszur szerető gondoskodása ez esetben nem más, mint színes, romantikus magyarázat a történeti legendában.

A Déli palotához a keleti oldalon sajtáságos építmény csatlakozott, ez mintegy az épület északkeleti sarka volt, az Északi palota közvetlen szomszédságában. Bejárata a Déli palota második udvara felől nyílt. Az ásató régészek arra a következtetésre jutottak,¹⁰² hogy ez az építmény hordozta a legendás Függőkertet.

Igaz, amikor a Függőkert felépült, ha Assur ostromának dátumát számoljuk, Amytisz már bizonyára nem volt valami fiatal. Mégsem lehetetlen, hogy a király valóban kedvét akarta keresni (fő-)feleségének is, jóllehet a királyi kert nyilván inkább a hatalmi reprezentáció és pompa egyik eszköze volt.¹⁰³ A legendában Sammu-ramat, az egykori asszír királynő foglalta el Nabú-kudurri-uszur méd felesége helyét.

Az építmény fennmaradt részei alacsonyabban fekszenek, mint a Déli palota padlója: mintha eleve pincehelyiség lett volna. Leginkább feltűnő sajátossága a

¹⁰² Robert Koldewey, *Das wieder erstehende Babylon* (Sendschriften der Deutschen Orient-Gesellschaft, 6) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913, 1925⁴; reprint, München: C. H. Beck, 1990⁵), p. 90 skk.; Ernst Heinrich, *Die Paläste im alten Mesopotamien* (1984), p. 207 skk.

¹⁰³ **Királyi kertek az ókori Keleten:** Walter Andrae, "Der kultische Garten", *Die Welt des Orients*, 1 (1947–1952), pp. 485–494; Dieter Hennebo, "Gärten und Pflanzenexpeditionen im frühen Altertum", *Das Altertum*, 2 (1956), pp. 151–161; A. Leo Oppenheim, "On Royal Gardens in Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (1965), pp. 328–333; Wolfgang Fauth, "Der königliche Gärtner und Jäger im Paradeisos. Beobachtungen zur Rolle des Herrschers in der vorderasiatischen Hortikultur", *Persica*, 8 (1979), pp. 1–53; Donald J. Wiseman, "Mesopotamian Gardens", *Anatolian Studies*, 33 (1983), pp. 137–144; Muhammad A. Dandamaev, "Royal *paradeisoi* in Babylonia", in: *Orientalia J.* [Jacques] *Duchesne-Guillemain emerito oblata* (Acta Iranica, 23 / 2ième série: Hommages et opera minora, 9) (Leiden: E. J. Brill, 1984), pp. 113–117; Donald J. Wiseman, "Palace and Temple Gardens in the Ancient Near East", in: Takahito Mikasa, Ed., *Monarchies and Socio-religious Traditions in the Ancient Near East* (31st International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa / Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, 1) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985), pp. 37–43; David Stronach, "The Royal Garden at Pasargadae: Evolution and Legacy", in: Léon de Meyer & Ernie Haerinck, Eds., *Archaeologia Iranica et Orientalis: Miscellanea in honorem Louis vanden Berghe* (Gent – Louvain: Uitgeverij E. Peeters, 1989), pp. 475–502; uő, "The Garden as a Political Statement: Some Case Studies from the Near East in the First Millennium B.C.", *Bulletin of the Asia Institute*, NS 4 / *In Honour of Richard Nelson Frye. Aspects of Iranian Culture* (1990), pp. 171–180; Jean-Jacques Glassner, "À propos des jardins mésopotamiens", in: Rika Gyselen, Éd., *Jardins d'Orient* (Res orientales, 3) (Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient, 1991), pp. 9–17; Jean-Claude Margueron, "Die Gärten im Vorderen Orient", in: Maureen Carroll-Spillecke, Hrsg., *Der Garten von der Antike bis zum Mittelalter* (Kulturgeschichte der antiken Welt, 57) (Mainz a. Rh.: Verlag Philipp von Zabern, 1992), pp. 45–80; David Stronach, "Parterres and Stone Watercourses at Pasargadae: Notes to the Achaemenid Contribution to the Evolution of Garden Design", *Journal of Garden History*, 14 (1994), pp. 3–12.

szokatlanul vastag falak és az összesen 14 hatalmas félköríves dongaboltozat,¹⁰⁴ amelyeken láthatóan roppant súly nyugodott.¹⁰⁵ A felépítménye lépcsőzetes szerkezetű lehetett: több terrasszal.¹⁰⁶ A terraszt teljes területe legfeljebb 40–50 × 40–50 méter volt, talán kisebb is: palotakertnek azért nem kevés. Három, egymással összekapcsolódó függőleges aknában alighanem valamilyen vízajtó szerkezet kapott helyet.¹⁰⁷ Az Euphratészből föld alatti csatornában vezették oda a kert folyamatos öntözéséhez szükséges vizet,¹⁰⁸ a vízajtó mű¹⁰⁹ folyamatos működéssel egy ciszternába emelte fel, s ebből a ciszternából vezetékek, csatornák segítségével öntözték a kert fáit, növényeit.¹¹⁰ Ha a boltozatos építménnyel számolunk: a hatalmas boltozatok alatti helyiségekben nyilván sokkal alacsonyabb volt a hőmérséklet, mint egyébként, s alulról valamelyest hűteni tudták a terraszok földjét is.

A kertben bizonyára Babylóniában egzotikusnak számító növényeket ültettek el, a Zagrosz vidékéről, hűvösebb éghajlat alól hozott gyümölcsfákat is. Sztrabón szerint “a legnagyobb fák is gyökeret tudnak benne eresztetni”.¹¹¹ A kert különlegessége éppen ez lehetett: a mérsékelt égöv vagy a hegyvidék növényzete mint egzotikum a babylóni forróságban.¹¹²

Újabb felmerült az az elgondolás, hogy a Függőkert nem itt, hanem inkább a Déli palotától a folyó felé épített erődítmény északi részében állt.¹¹³ Ebben az esetben a Függőkert nyugati tájolású lehetett, és az Euphratészre nézett.

De ha a Függőkert valóban Babylónban, a Déli palota északnyugati sarkában állt, vagy oda is kiterjedt, tekintettel a nyugati udvar funkciójára (adminisztráció), és az építmény fekvésére (az Istar-kapu közelében, a Felvonulási út mellett): arra kell gondolnunk, hogy rendeltetése mégiscsak legfőképpen a reprezentáció volt.

Volt, aki azt mérlegelte, hogy esetleg a Ninuában, Qújundzsik nyugati lejtőjén, a Páratlan palotának a Tigrisre néző oldalán telepített kert lehetett a Szemiramisz Függőkertje legenda forrása.¹¹⁴

¹⁰⁴ Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738) (*).

¹⁰⁵ Ez az első példa Mezopotámiában arra, hogy a boltozat – és felépítménye – terhét szabadon álló gyámfalak hordozzák.

¹⁰⁶ Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738) (*).

¹⁰⁷ Vízemelő gépekről beszél Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738) (*).

¹⁰⁸ Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738) (*).

¹⁰⁹ Hasonlóhoz lásd Vitruvius, X, 4. – A görögül *halüszisz* elnevezésű vízkiemelő szerkezetnél egy vízszintes tengely végtelen láncot mozgat, a láncrendszerbe vannak erősítve, ezek merik ki és emelik fel a vizet a tengely magasságáig. A tengely forgatása vagy analóg módon történik, mint a taposómalomnál, vagy fogaskerék / “koronás” kerék áttétellel vízszintesen, körkörös mozgással, emberi vagy állati erővel.

¹¹⁰ D. W. Stevenson, “A Proposal for the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon”, *Iraq*, 54 (1992), pp. 35–55.

¹¹¹ Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738) (*).

¹¹² Földrajzi vagy botanikai értelemben éppen az ellentéte annak, amit a narancskertek (*orangerie*), pálmaházak stb. jelentettek az újkorban Anglia és más európai országok királyi vagy arisztokrata udvaraiban. Minden egzotikus kert jelképesen a másik világot hozza be a palotába.

¹¹³ Donald J. Wiseman, “Mesopotamian Gardens”, *Anatolian Studies*, 33 (1983), pp. 137–144; uő, *Nebuchadrezzar and Babylon* (1985), p. 56 ssk.

A Függőkert erősen foglalkoztatta a görög–római világ képzeletét: Hérodotosz és Ktésziasz leírása személyes élményen alapult, de már ők hozzákapcsolták az építményhez a történeti legendákat. Mások tovább színezték a hagyományanyagot, de talán még a hellénisztikus korban is többen láthatták a maradványokat, s ez is hozzájárulhatott a turisztikai hírnévhez. Plinius külön könyvet akart írni róla. * Voltaire két művének is a Függőkert a színtere: “Sémiramis” (1748),¹¹⁵ és a “La princesse de Babylone” (1768).

Az **Északi** vagy **Fő-palotát**¹¹⁶ Nabú-kudurri-uszur a két városfalon kívül építette, már hatalma tetőpontján (586 után): nagy pompával, mely jelezni tudta az általa megteremtett birodalom nagyságát. Feliratában azt mondja, hogy korábbi királyi rezidenciáján már szűk volt a hely a királyi hatalom kincsei számára. Ezért volt szükség az újabb palotára. A két nagy udvart magában foglaló épület-együttes csak reprezentációs célokat szolgált.

Az Északi palota helyiségeiben került elő Nabú-kudurri-uszur **Palota-múzeuma**. Anyagát kezdetben a Déli palotában helyezték el, és csak később szállították át az új épületbe. A “múzeum” elnevezés modern műgyűjteményt sugall, valójában azonban ugyancsak a hatalmi reprezentációt szolgált, hogy a király különféle emlékeket hordott össze a meghódított területekről és elődjének hagyatékából, “hogy mindenki megsejmelhesse”. A győzelmi jelvények vagy hadi *trophaea* gyűjteményében volt, többek között: Mari óasszír kormányzóinak szobrai; Samas-résa-uszur sztéléje Mariból (8. század), az illető a térség asszír helytartója volt, és feliratában büszkén állítja, hogy Szúhuból ő honosította meg a méh-tenyésztést Mezopotámiában; a hettita Vihar-isten ábrázolása egy sztélén, a hátoldalán hieroglif-luvijai felirattal; királyfeliratok, közülük a legkorábbi a III. Ur-i dinasztia korából; Assur-bán-apli és Samas-sum-ukín sztéléi stb. A “múzeum” élő gyűjtemény maradt a perzsa korban is: I. Dareiosznak is van egy felirata * az anyagban. *¹¹⁷

A GYŐZTES OROSZLÁN. A babylóni bazalt oroszlán-szobor is az Északi palota közelében maradt fenn: egyike a legelsőként híressé vált babylóni régiségeknek.¹¹⁸ A helyi arab lakosság 1776-ban figyelt fel rá, és kaparta ki a fejét a törmelék és homok alól. Néhány évvel később Joseph de Beauchamp abbé (1752–1801), asztronómus és

¹¹⁴ Stephanie Dalley, “Nineveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Classical Sources Reconciled”, *Iraq*, 56 (1994), pp. 45–58.

¹¹⁵ Ez volt az egyik forrása Gioacchino Rossini “Semiramide” című operájának (1823) is. Foratókönyv: Gaetano Rossi.

¹¹⁶ Ernst Heinrich, *Die Paläste im alten Mesopotamien* (1984), p. 221 skk.

¹¹⁷ Peter Calmeyer, “Museum”, in: *Reallexikon der Assyriologie*, VIII (1993–1997), pp. 453–455; Evelyn Klengel-Brandt, “Gab es ein Museum in der Hauptburg Nebukadnezars II. in Babylon?”, *Forschungen und Berichte*, 28 (1990), pp. 41–46; Irene J. Winter, “Babylonian Archaeologists of The(ir) Mesopotamian Past”, in: Paolo Matthiae, Alessandra Enea, Luca Peyronel & Frances Pinnock, Eds., *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (Rome, 1998) (Roma: Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell’antichità, 2000), pp. 1785–1800. *

¹¹⁸ Magassága: 195 cm. – Fénykép: Barthel Hrouda, Hrsg., *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* ([München]: C. Bertelsmann, 1991), p. 184.

utazó kiásta (1784);¹¹⁹ mellesleg, az ő ásatása volt az első, amelynek során európai régészek Mezopotámiában helyi munkásokat és helyi (ez alkalommal történetesen Hilléből való) munkavezetőt alkalmaztak. Mint a legtöbb régiséget a Közel-Keleten: a lövöldöző kedvű helyi lakosság céltáblaként használta a szobrot egy évszázadon át, feje erősen sérült, szeme, orra–szája egészen hiányzik. Az oroslán egy hozzá képest aránytalanul nagy, hanyatt fekvő, jobb kezével az állat hasát érintő, térdét kissé fölhúzó férfi fölött áll, teljes testével prédája fölé emelkedik, bal hátsó lábával előre lép. A téma és az ikonográfiai párhuzamok alapján ítélve talán győzelmi emlékműnek szánták, de nincs véglegesen kidolgozva, elnagyolt felületei azt a benyomást keltik, hogy a kőfejtőből félig készen elhozván, már nem fejezték be. Nyilván II. Nabú-kudurri-uszur valamelyik hadjárata után akarták felállítani.¹²⁰ Ma az Istar-kapu közelében van elhelyezve, némi szépitő restaurálás / kiegészítés után, betonból öntött alaplapon.¹²¹

Felvonulási út – Istar-kapu

A város nyugati felének tengelyében észak–déli irányban vezetett Babylón főútja, a Felvonulási út,¹²² amelyen az újévi ünnepek alkalmából az istenek szobrai, élükön Marduk szobrával, az Újév-templom és a *ziqurratu* között elhaladtak. Egykori neve: “Ne járjon rajta ellenség” (*Aj-ibúr-sápúm*). A mindkét oldalán magasló falakról és bástyákról valóban meg lehetett volna akadályozni, hogy bárki ellenség itt hatoljon be a városba.

A **Felvonulási út** (*Prozessionsstraße*)¹²³ a városfaltól északra, magán a városon kívül,¹²⁴ az Újév-templomnál (*Bít akitu*) kezdődött, a belső városfalnál áthaladt az Istar-kapun, innen a Déli palota és a *ziqurratu* körzetének keleti fala mellett, a paloták épülettömbje miatt kissé kelet felé fordulva, az E-temen-an-ki főbejáratához vezetett. Utolsó szakasza már része volt az Euphratész hídjától nyugat–keleti irányban a keleti városkapuhoz (Marduk-kapu) vezető – az E-temen-an-ki délkeleti sarkánál derékszögben megtörő – útnak. Északi szakasza, a városfal előtt, az Istar-kapu felé emelkedett, majd már a városban, délnek haladva enyhén lejtett. Hossza, az Istar-kapuiig, közel 200 m, innen az E-temen-an-ki tömbjéig további 200 m volt, szélessége

¹¹⁹ Vincent Scheil, “Documents relatifs à l’histoire de l’assyriologie”, *Revue d’Assyriologie*, 10 (1913), pp. 185–193 (“Mémoire sur les Antiquités babyloniennes qui se trouvent aux environs de Bagdad, par M. de Beauchamp...”), kül. p. 190 sk.

¹²⁰ Wolfram Nagel, “Frühe Grossplastik und die Hochkulturkunst am Erythräischen Meer”, *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 6 (1966), pp. 1–54, kül. p. 48 skk.; Winfried Orthmann, *Der alte Orient* (Propyläen Kunstgeschichte, 14) (Berlin: Propyläen Verlag, 1975), p. 297, no. 177.

¹²¹ Fénykép: *; Winfried Orthmann, *Der alte Orient* (Propyläen Kunstgeschichte, 14) (Berlin: Propyläen Verlag, 1975), no. 177; Barthel Hrouda, Hrsg., *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* ([München]: C. Bertelsmann, 1991), p. 184. – Valószínűleg nincs semmi köze a ma Hamadánban álló, még sokkal rongáltabb oroslán-szoborhoz.

¹²² Walter Andrae, *Alte Feststrassen im Nahen Osten* (10. Sonderschrift der Deutschen Orient-Gesellschaft) (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1941).

¹²³

¹²⁴ Az Újév-templom rendszerint a tulajdonképpeni városon kívül volt mindenütt Mezopotámiában: a városa rendezett világ, és az újévi szertartás, amely a teremtés jelképes ismétlése, a nem rendezett vilban (khaosz) veszi kezdetét.

8–10, helyenként 20 m. Az úttest al-építménye szurokba ágyazott téglá volt, ezen nagyméretű kőlapok feküdtek: az út középső részén, 6–7 m szélességben, fehér színű mészkvaderkő lapok, 105 cm oldalmérettel, a két szélén halványvörös és fehér erezetű Breccia-mészkő lapok, 66 cm oldalmérettel.¹²⁵ A Felvonulási út burkolata, ugyancsak feliratok szerint, részben a Libanon hegységéből, részben Észak-Szíriából, Karkhemis térségéből (közelebbről, a mai Birecik, Töröko. környékéről) származik. Az út bizonyos részeit már Szín-ahhé-eriba korában kikövezték, ezeket a kőlapokat Nabú-kudurri-uszur is megtartotta.¹²⁶

Az útvonal teljes hosszában eredetileg mintegy 25 m magas, egykor alighanem pártázatos falak között vezetett, ezeket a falakat, mindkét oldalon, szabályosan elhelyezett rizalit vagy bástyák tagolták, mint a városfalakat. A falak felületét oroslánok folyamatos sora díszítette, testük hossza 2 méternyi, az állatok mindkét oldalon észak felé fordultak: a városba érkezővel szemben sorakoztak fel. Összesen ca. 120 feltájtott szájú oroslánból állt a védelmező sorfal, az észak felől érkezőknek közöttük kellett elhaladniuk.

Az **Istar-kapu**, amelyet Hérodotosz – bizonyára a közelében lévő Függőkert miatt – Szemiramisz-kapunak nevezett,¹²⁷ eredeti neve pedig “Istar, az ellene lázadók eltaszítója” volt: az Istar-kapu a belső városfalra épült, a falrendszer teljes szélességében, mindkét falat átvágva, ennek megfelelően mintegy 18 m mélységben.¹²⁸ Teljes magassága mintegy 23 m lehetett. Kettős kapu volt, két-két pillére mindkét oldalon a városfal bástyáinak rendszeréhez illeszkedett. A kapuépítmény boltíves bejáratát két előreugró torony vette közre, a bejárat mögött kis udvar volt, s ebből egy újabb kapu nyílt. Az építmény falainak díszítő burkolata¹²⁹ mindhárom építési szakaszban ugyanolyan jellegű volt, mint a Felvonulási úté. A különbség abban áll, hogy a díszítmény itt más állatokat mutat, nevezetesen: kígyósárkányt és bikát, egymás fölött elhelyezve, összesen talán kilenc sorban.¹³⁰ A

¹²⁵ Hasonló kőlapok borították az E-temen-an-ki udvarát is. Ezek anyagát az egyik oldallapjukon olvasható felirat szerint “a hegységben” fejtették – talán Ána-Hit térségében. (A kőlapok élén a feliratok csak az isteneknek készülhettek: egykor, a helyükön, láthatatlanok voltak.)

¹²⁶ Robert Koldewey, *Die Pflastersteine von Aiburschabu in Babylon* (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 2) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1901; reprint, Osnabrück: Zeller, 1978).

¹²⁷ III, 155.

¹²⁸ Robert Koldewey, *Das Ishtar-Tor in Babylon und Borsippa nach den Ausgrabungen durch die Deutsche Orient-Gesellschaft* (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 32 / Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 2) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1918; reprint, Osnabrück: Zeller, 1970); Joachim Marzahn, *The Ishtar Gate* (Mainz: *, 1994).

¹²⁹ Ktésziász, apud: Diodórosz, II, 8,6, igen élénk leírást ad a babylóni várat közlülvevő falakról, amelyeken “mindenféle állat látható, alakjuk és színük nagy művészettel utánozza a természetet”. Leírása alapján biztosra vehetjük, hogy jól megnézte az Istar-kaput és a Felvonulási utat. Abban tévedett, hogy a díszítményt vadász-jelenetnek vélte.

¹³⁰ Az ásátás során a helyszínen (*in situ*) összesen 13 állat-frizt tártak fel. Ebből – alulról felfelé számozva – az 1–2. a talajvíz szintje alatt volt, és csak 1910-ben lehetett hozzáférni, az 1–9. sorban téglá-domborművek voltak, a második (téglá) járósínt a 8. és 9. sor között volt, a 10–11. sorban mázas (nem dombormű) állat-alakok voltak, a harmadik (kő) járósínt a 10. és 11. sor között volt, a 12–13. sorban mázas dombormű állat-alakok voltak. Feltehető, hogy a

kapu teljes falfelületén összesen mintegy 575 állat-alak kaphatott helyet.¹³¹ A kapuzat belső tere fölött – Nabú-kudurri-uszur felirata szerint – cédrusgerenda födém volt, a kapuk szányai szintén cédrusfából voltak, réz verettel, a saroktengely és a küszöb bronzból.¹³²

Az Istar-kapu díszítményeként használt kígyósárkány (akk. *mushussu*)¹³³ ¹³⁴ Marduk isten állata volt, a bika Adadé, a Felvonulási út oroszlánja pedig Istaré. Marduk kígyósárkánya tulajdonképpen keveréklény: pikkelyes testén és szőrös nyakán kígyófej ül, mellső lába ragadozóé, a hátsó pedig madaré, erős karmokkal, farka skorpiófarok. A Bibliában Dániel könyvének egyik függeléke, a “Bél és a sárkány”¹³⁵ említi, hogy a babylóniak “a sárkányt imádták”,¹³⁶ ez a sárkány, akivel az iratban Dániel megküzdött, maga Bél volt: Marduk isten. A jelkép értékű díszítmények jelzik, hogy Nabú-kudurri-uszur a Felvonulási utat és az Istar-kaput három istenségnek szentelte: Marduknak, Adadnak és Istarnak. Talán nem véletlen, hogy mindhármuknak hadi vagy harcias aspektusa is volt. Közülük Babylónban és Nabú-kudurri-uszur számára feltétlenül Marduk állt az első helyen; a király ezt mondja feliratában: “Az Istar-kaput (lazúrkő) mázas téglákból (...) felépítettem uram, Marduk számára.”

Az útvonal¹³⁷ első kiépítésekor az Istar-kaput és a falakat, amelyek között a Felvonulási út vezetett, égetett téglá borította. A téglák kifelé néző élén dombormű díszítés volt, nagyméretű állat-alakok, több téglára elosztva. Az útvonal feltöltése folytán ezek a falak később a föld alá kerültek, fölöttük pedig a magasítást már újfajta téglákkal burkolták. Az újabb téglákon a korábbihoz hasonló állatok voltak, azonos méretekben, de nem dombormű, hanem színes mázzal festett képek. A harmadik, legutolsó falazaton ezt a két technikát kombinálták: a téglák külső éleit domborművel díszítették, és a teljes külső felületet bevonták színes mázzal.

A Felvonulási út szintjének megemelését, az út feltöltését nyilván részben a talajvíz tette szükségessé.¹³⁸ Feltűnő azonban, hogy a feltöltések során, mindkét ízben, a falfelület díszítésének technikája is megváltozott, miközben maga a minta azonos maradt. Nem lehetetlen, hogy a technika tökéletesítése is hozzájárult ahhoz, hogy a

legfelső rétegek nem maradtak fenn. Minden rekonstrukció szükségképpen hypothetikus marad.

¹³¹ Ebből 152 részben vagy egészben megmaradt az eredeti helyén.

¹³² A berlini múzeumban az Istar-kapu–Felvonulási útnak két azonos modelljét készítették el az 1930-as években (1 : 100), az egyik Berlinben maradt, a másik a párizsi világiállítás (1938) után Baghdádba került, és jelenleg Babylónban, a Babylon Museum kiállításán látható. – Hasonló modell készült az E-temen-an-ki–E-szag-ila együtteséről is (1 : 200).

¹³³ Sumer szó (sum. *mus-hus*, ‘rettentő kígyó’).

¹³⁴ Wilfred G. Lambert, “The History of the *muš-huš* in Ancient Mesopotamia”, in: Philippe Borgeaud, Yves Christe & Ivanka Urió, Éd., *L’animal, l’homme, le dieu dans le Proche-Orient ancien* (Les Cahiers du Centre d’Étude du Proche-Orient Ancien, Université de Genève, 2) (Leuven: Éditions Peeters, 1984), pp. 87–94; Franz Wiggermann, “Tišpak, His Seal, and the Dragon *Mušhuššu*”, in: Odette M. C. Haex, Hans H. Curvers & Peter M. M. G. Akkermans, Eds., *To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon* (Rotterdam. A. A. Balkema Publ. – Brookfield, VT: *, 1989), pp. 117–133.

¹³⁵ Szövege a Septuaginta kánonjában maradt fenn, görögül, két változatban.

¹³⁶ Dán. 14,23 skk.

¹³⁷ Danial Ishaq, “The Excavations at the Southern Part of the Procession Street and Nabu ša hare Temple”, *Sumer*, 41 (1985), pp. 30–33; Helga Trenkwalder-Piesl, “The Procession Street of Marduk in Babylon”, *Sumer*, 41 (1985), pp. 36–40.

¹³⁸ Az alsó két sor az ásátások idején általában a talajvíz szintje alatt volt.

reprezentatív útvonalat Nabú-kudurri-uszur rövid időn belül kétszer is átépítette, megváltoztatva mind a járószint magasságát, mind a falak díszítésének módját. Mindenesetre, a két korábbi szinthez tartozó falak betemetésénél különös gonddal jártak el: a domborműveket vékony agyagréteggel¹³⁹ vonták be, hogy az állat-alakokat a sérülésektől megvédjék. Isten-jelképek voltak: az út szakrális jellegét hangsúlyozták, a korábbi falak lebontása helyett célszerűbbnek látszott a bontás nélküli átépítés, a járószint megemelése. Az Istar-kapun az első kiépítésben, azaz a második járószint alatti részeken, az állatok 8 sorban voltak egymás fölött elhelyezve. A második és harmadik kiépítés a helyszínen csak részleteiben maradt fenn, illetve a lehullott töredékekben, de valószínű, hogy a kapu díszítménye – és magassága – hasonló volt.

A harmadik, utolsó átépítéskor az Istar-kaput teljes egészében, a Felvonulási úton pedig, az Istar-kaputól a Déli palota délnyugati sarkáig vezető szakaszon, a falfelület lábuzatát mélykék színű mázas téglával borították. Ez a gyönyörű, csillogó burkolat szolgált az Istar-kapun a kígyósárkány és bika, a Felvonulási úton az oroszlános friz háttérül. A jelkép-állatokat, az oroszlánok sorát is, fehér rozetta és téglaminta keret szegélyezte. A mázas tégladombormű állatok testszíne fehér vagy sárga (sárgásbarna), sörényük sárga vagy vörös volt (ez utóbbi szín idők folyamán megfakult). Oroszlán-friz volt a Déli palota legfőbb reprezentációs helyiségében is a lábuzat díszítése: a trónteremben. Az Istar-kapun alulról felfelé a kígyósárkányok és bikák sora váltakozott.

MÁZAS TÉGLA-DOMBORMŰ. Az Istar-kapu és a Felvonulási út építéstörténete részletes képet ad arról a babylóni találmányról, amelynek a város a 6. században páratlan pompáját köszönheti: a mázas tégladombormű kifejlesztéséről.¹⁴⁰ A babylóni égetett máz¹⁴¹ összetételét annak idején (1930 k.) * az ásatási leletek alapján Berlinben sikerült megállapítani, kísérletek sorával, a múzeumba került részletek restaurálása és nagyméretű falrészek helyreállítása céljából.

Az eljárás kétszeri égetést kívánt, maga az agyagtégla magasabb, a máz alacsonyabb hőfokon. Ezekhez a téglákhoz roppant finom, iszapolt agyagot használtak. A mintát fából készítették. A színes dombormű körvonalait feketével

¹³⁹ Az egyik sort finom gipszsel, amelyben megmaradt a kezek lenyomata is.

¹⁴⁰ P. Roger S. Moorey, *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: The Evidence of Archaeology and Art. Metals and Metalwork, Glazed Materials and Glass* (British Archaeological Reports. International Series, 237) (Oxford, 1985), p. 175 sk., 185 skk. *; Astrid Nunn, *Die Wandmalerei und der glasierte Wandschmuck im alten Orient* (Handbuch der Orientalistik, Abt. VII, Bd. 1, Abschn. 2, B: Lief. 6) (Leiden: E. J. Brill, 1988); Frederick R. Matson, "The Brickmakers of Babylon", in: W. David Kingery & Esther Lense, *Ceramics and Civilization, I: Ancient Technology to Modern Science. Proceedings of a Society Symposium on Ceramic History and Archaeology at the 87th Annual Meeting of the American Ceramic Society, Held (...) 1985 in Cincinnati, Ohio* (Ancient Technology to Modern Science, 1) (Columbus, OH: American Ceramic Society, 1985), pp. 61–75; uő, "Glazed Brick from Babylon – Historical Setting and Microprobe Analyses", in: W. David Kingery & Esther Lense, *Ceramics and Civilization, II: Technology and Style. Proceedings of a Society Symposium on Ceramic History and Archaeology at the 87th Annual Meeting of the American Ceramic Society, Held (...) 1985 in Cincinnati, Ohio* (Ancient Technology to Modern Science, 1) (Columbus, OH: American Ceramic Society, 1986), pp. 133–156; U. Fitz, "Die Farbglasuren auf neubabylonischer Baukeramik", in: R.-B. Wartke, Hrsg., *Handwerk und Technologie im Alten Orient. Ein Beitrag zur Geschichte der Technik im Altertum* (Mainz a. Rh.: Philipp von Zabern, 1994), pp. 27–29.

¹⁴¹ A szakirodalomban gyakran: zománc.

húzták meg. Festékként földpátot, kova őrleményt, fénoxidot és egyéb ásványi anyagot használtak. Összesen hat színt alkalmaztak: mélykék,¹⁴² ez volt az alapszín, a háttér a falfelületeken, továbbá fehér, türkizkék, sárga (sárgásbarna), vörös,¹⁴³ zöld és fekete, valamennyi – véletlenül vagy szándékosan – több árnyalatban is; a vörös idővel, lassú kémiai átalakulás folytán,¹⁴⁴ zöldessé–zölddé vált,¹⁴⁵ az eredeti szín csak a vastagabb rétegek alján maradt meg. A máz anyagát a téglák kiégetése után ecsettel hordták fel a felületre, megszáritották, és a második égetéssel nyerte el a kívánt színt és az üvegszerű, ragyogó felületet. Az új technikának voltak előzményei Mezopotámiában is, több ágon: a kerámia, a falfestmény (freskó), a tégladombormű fal (a kassú kori Urukban), az alabástrom vagy mészkő dombormű (mint fal lábazat) (*orthosztatosz*), dombormű helyett a festett és sómázzal bevont agyaglap (Assurban) stb. A babylóni mesterek azonban valószínűleg a szíriai üvegművesség anyagait és eljárásait adaptálták.

A mázas tégladombormű igazi újdonsága a kivitelezésben volt. Már csak a felületek hatalmas mérete miatt is: a Felvonulási út belső szakaszának díszítése, az út mindkét oldalát számolva, 400 m hosszú és legkevesebb 3 m magas falfelületet jelent, s ehhez jön még legalább az Istar-kapu és a Déli palota trónterme. Mindent egybevéve, összesen – becsléssel – közel 5 000 négyzetméternyi mázas falfelület, közel 700 dombormű. Talán soha másutt nem csináltak, azóta sem, ekkora méretű falfelületeket egységes stílusú mázas tégladombormű díszítéssel.

A babylóni falak újdonságnak számítanak abban a tekintetben is, hogy mestereik – kerámia tapasztalatok és összehasonlíthatatlanul kisebb méretek után – kidolgozták a módszereket az óriási felületek felbontására modul rendszerben, és megtanulták a kétféle díszítés: az agyag dombormű és az üvegszerű máz kezelését, ti. a méret, a minta, a szín illesztést, az égetést, az összeállítást stb. Később az Akhaimenida dinasztia királyi palotáiban (Szúsza, Babylón) szintén ezzel az eljárással készültek a mázas téglafal-díszetek.

A dombormű díszítésű téglák előállítását mint technikai feladat nem volt közönséges: egy-egy állatalakot összesen mintegy 70 téglából kellett kirakni. Bizonyára elkészítették a fal elemi egységének modelljét, ezt téglányi részekre osztották, és ezekről negatív mintákat vettek. A negatív szolgált aztán a téglák öntőformájának egyik oldalánál. A téglák belső éle valamivel rövidebb volt, mint a külső: hogy a minta vonalai szorosan illeszkedjenek. Az összeillesztés megkönnyítésére a téglákat oldalt különböző illesztőjegyekkel is megjelölték, vonalából és pontokból bonyolult rendszert dolgoztak ki hozzá. A falazáshoz kötőanyagul szurok és agyag habarcsot használtak,¹⁴⁶ a fugákat gondosan méretezték,

¹⁴² A lazúrkő színe. Nabú-kudurri-uszur felirataiban magának a mázas téglának is ez a neve: akk. *uqnú*, 'lazúrkő' (vö. gör. *küanosz*, 'fénymáz'). "Magyarul" mondhatnánk azt is: azúrkék, mert az *azúr* szó, ugyanúgy, mint a *lazúr*, a perzsa–arab eredetű középkori latin *azzurum* / *lasurum* / *lazulum*, 'lazúrkő' szóból ered.

¹⁴³ Ezékielnek éppen a vörös szín tűnt föl a babylóni domborműveken: "(...) látott férfialakokat a falra vésve, a káldeusok képmását vörös festékekkel rajzolva; ezek övet viselnek a derekukon, kendős turbánt a fejükön, látszik mindnyájukról, hogy tiszték, olyanok, mint a babylóniak, akiknek Káldea a szülőföldje..." (Ez. 23,14-15).

¹⁴⁴ Ti. a réz alapú vörös festékanyagokban.

¹⁴⁵ "Az oroszlánt vörös sörénnyel el tudjuk képzelni, de zölddel nem" – jegyezte meg Koldewey.

¹⁴⁶ Szúszában mészkő habarccsal dolgoztak.

a téglák külső felére nem kentek habarcsot, hogy ne türemkedjék ki a külső felületre, a minta mindenütt pontosan illeszkedett. Minden ötödik téglasor fölött az agyagréteg helyett vékony gyékény-szőnyeget helyeztek el,¹⁴⁷ ennek mintája nyomot hagyott a szurokban.

Az élénk színű mázas tégladomborművek megragadták a nézőket – amint megragadják ma is. Ktésziasz a babylóni falak díszítéséről: “(...) a tornyokon és a falakon a különböző alakok a színek leleményes alkalmazása és a hasonlóságuk folytán felidézik a valóságos állatokat...”¹⁴⁸

Az ásátások után a Felvonulási út és az Istar-kapu építményeiből jobbra csak az első kiépítés maradványai maradtak a helyszínen, ezeket az iráqi műemléki hatóságok rekonstruálták. Berlinben a Vorderasiatisches Museum kiállításán a Walter Andrae által rekonstruált formában felépítették a harmadik kiépítés jellegzetes részleteit: a Felvonulási út egy nagyobb szakaszát, az eredetinek talán az ötödét, és keskenyebben, mint a helyszínen volt, valamint az Istar-kapu középső részét, alacsonyabb változatban, mint amilyen az eredeti lehetett, de még így is teljes illuziót keltve, és bemutatnak néhány jellegzetes mintát a korábbi kiépítésekből is. A harmadik kiépítés kisebb részletei (egy-egy bika, oroslán vagy kígyósárkány) múzeumi cserék és kölcsönzések révén a világ több más nagy múzeumába is eljutott.¹⁴⁹ Az iráqi műemléki hatóság Babylónban, a rom-terület bejáratánál felépítette (1980 k.) kisebb – körülbelül feles – méretben az Istar-kaput is, ehhez a mázas téglát annak idején Magyarországon készítették (Pécs: Zsolnay).

“Bábel tornya”

A *ziqurratu*, amelyet az európai utókor, a Biblia nyomán,¹⁵⁰ így nevez: “Bábel tornya”, * Babylón – a város – középpontjában állt, az Euphratész / Arahtu keleti (bal) partján, az Eridu nevű kerületben, amely a ziqurratut és tőle délre Marduk templomát, az E-szag-ilát foglalta magába. A *ziqurratu* neve *E-temen-an-ki* (sum.), ‘Ég (és) föld alapzata templom’.¹⁵¹

Újabb újjáépítését¹⁵² Nabú-apla-uszur kezdte meg: az AsszírIA fölötti győzelem után Marduk isten felszólította, hogy a szent épületet, amely idők folyamán

¹⁴⁷ Hérodotosz (I, 179) azt írja, hogy minden harmincadik sor téglára helyeztek gyékényt; ez tévedés, a gyékény a babylóni építkezéseken 5–13 soronként figyelhető meg.

¹⁴⁸ Apud: Diodórosz, II, 8,6.

¹⁴⁹ Ezek: Baghdád (Iraq Museum), Istanbul (Arkeoloji Müzeleri: Eski Şark Eserleri Müzesi), München (*), Bécs (Kunsthistorisches Museum), Párizs (Louvre), Koppenhága (*), Göteborg (*), Chicago (Oriental Institute Museum), Philadelphia (University of Pennsylvania, The University Museum) stb.

¹⁵⁰ Gen. 11.

¹⁵¹ Friedrich Wetzel & Franz H. Weissbach, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki* (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 7 / Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 59) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1938; reprint, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1967); Günter Martiny, “Etemenanki, der Turm zu Babel”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 92 (1938), pp. 572–578.

¹⁵² Wolfram von Soden, “Die babylonischen Königsinschriften 1157–612 v. Chr. und die Frage nach der Planungszeit und dem Baubeginn von Etemenanki”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 86 (1996), pp. 80–88.

megrongálódott, állítsa helyre. A munkálatokat az alapzattal kellett kezdeni: először a folyóparton védőfalat építettek a víz ellen, és megmagasították az építmény korábbi alapjait; az új alapzat mintegy 5 méterrel volt magasabb, mint a folyó legmagasabb vízállása. Ez az új alapzat a régít is magában foglalta: magát az építményt nyilván egészen az alapokig visszabontották. Nabú-kudurri-uszur az építkezés során, mint írja, Ea és Marduk tanácsait követte: az alapzattal a korábbinál magasabbra építette, ellenben alapterületét változatlanul hagyta: az óbabylóni alapokra teljesen új építményt emelt, a ziqqurratu magját égetett téglából, aszfalt szigeteléssel, új köpennyel vette körül.

A munkálatokhoz birodalma egész területéről hozott munkásokat. A meghódított országok királyai is kézbe vették a szállító-kosarat. Hatti babylóni kormányzó a Libanonból cédrust úsztattak le az Euphratészen. Az építkezés éveken át tartott. Újabb ásatások (1962) pontos felvételei nyomán¹⁵³ értelmezhetővé vált a ziqqurratu építésének néhány technikai részlete. Nabú-kudurri-uszur felirata is megerősíti, hogy még Nabú-apla-uszur életében elvégezték a legelső szint átépítését. Ez minimálisan 30 könyök, azaz mintegy 15 m magas tömör építményt jelentett, amely építménynek a külső burka vagy köpenye égetett téglából, belseje pedig vályogtégla volt. Csak a köpenyhez közel nyolcmillió égetett téglára volt szükség.¹⁵⁴ A belső mag, hasonló számításokkal, több mint ötmillió napon szárított vályogtégla volt. A téglavetés normáját ismerjük: egy ember napi * téglával készült el. Kiszámítható, hogy csupán a ziqqurratu alsó szintjénél csupán a téglák kivetése * munkanapot vett igénybe. Az építmény tömbjében * soronként gyékényt helyeztek el, a teher egyenletes elosztása végett. Az égetett téglából burkolat kötőanyaga szurok volt,¹⁵⁵ amint erről az antik szerzők és a Biblia is egybehangzóan írnak. * Az építkezést, érthetően, már csak Nabú-kudurri-uszur fejezte be, évtizedekkel később.¹⁵⁶

Egy ékírásos szöveg, az úgynevezett "E-szag-ila-tábla" (Louvre), a Szeleukida korból (83 / i. e. 229),¹⁵⁷ megadja a ziqqurratu fő méreteit; nem mérnöki tervrajz: irodalmi szöveg, amelyet nemzedékről nemzedékre másoltak, de adatainak legalábbis tájékoztató értéke van. A tábla szerint az építmény magassága ugyanannyi, mint az alsó szint hossza és szélessége. Ez 90 × 90 × 90 métert jelent. A régészeti leletek

¹⁵³ Hans-Jörg [Hansjörg] Schmid, "Ergebnisse einer Grabung am Kernmassiv der Ziqqurrat in Babylon", *Baghdader Mitteilungen*, 12 (1981), pp. 87–137; uő (Johann Georg Schmidt), "The History of the Construction of the Ziggurat in Babylon according to the Results of the Excavations in 1962", *Sumer*, 41 (1979–1981), pp. 44–47; uő, *Der Tempelturm Etemenanki in Babylon* (*) (Mainz: *, 1995). – Liane Jakob-Rost, "Zur Zikkurrat von Babylon", *Forschungen und Berichte*, 24 (1984), pp. 59–62.

¹⁵⁴ Az ebben a korban használt téglák ismert méretei alapján 1 m³ fal ca. 100 téglát tartalmazott. A köpeny külső oldalainak hossza ca. 90 m, a falak vastagsága ca. 18 m, magassága ca. 15 m, ennek alapján a köpeny tömege, kerekítve, 80 000 köbméternyire tehető.

¹⁵⁵ Természetesen, Hit szurokforrásaiból.

¹⁵⁶ A Jubileumok könyve (10,21) szerint Babel tornya 43 éven át épült.

¹⁵⁷ François Thureau-Dangin, *Tablettes d'Uruk à l'usage des prêtres du temple d'Anu au temps des Séleucides* (Textes Cunéiformes du Louvre, 6) (Paris: * 1922), no. 32; Friedrich Wetzel & Franz H. Weissbach, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki* (1938), p. 49 skk.; Eckhard Unger, *Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier* (1931), pp. 237–240, 246–249, kül. p. 239. *

igazolták ezt az adatot. Egy másik ékírásos szöveg, az úgynevezett “Ahútu-tábla”,¹⁵⁸ iskolai másolat a 7. század első feléből (British Museum),¹⁵⁹ egy kisebb *ziqurratu* vázlatos rajzát adja, pontos méretekkel. Ezek alapján egyértelműen meghatározható a babylóni *ziqurratu* építészeti jellege is.¹⁶⁰ Hét szintből állt, ezek mindegyike négyzet alapú volt, az egyre kisebb alapterületű szintek koncentrikusan épültek egymás fölé. Magasságuk, ha az iskolai gyakorlatot követjük, azonos volt (egyenként 13 m), az újabb rekonstrukciók azonban a magasabb szintek kisebb magasságával számolnak. A második szint kapuzatához a déli (fő) homlokzaton széles lépcső vezetett fel, ez merőleges volt a homlokzatra, és az építménytől 50 méternyire kezdődött, azaz emelkedése ca. 45 fokos volt, két másik lépcső pedig a bal és jobb oldalon az első szintet érte el. A további szintekre is hasonló kisebb lépcsőkön lehetett feljutni.

Az épület tetején, 91 méter magasan, Marduk szentélye állt.¹⁶¹ Külső képét Hérodotosz alapján képzelhetjük el.¹⁶² Világoskék mázas téglá borítású külső falai olyan ragyogó fényesek voltak, maga Nabú-kudurri-uszur mondja, mint maga a Nap. A legfelsőbb szentély (akk. *sahúru*) az “E-szag-ila-tábla” leírása szerint 15 m magas, 24 × 22.50 m alapterületű épület volt.¹⁶³ Nyilván egy udvar körül elhelyezkedő kisebb helyiségekből állt. Fő termét Marduk isten ágyasházának rendezték be.¹⁶⁴ Az isten ágya – az “E-szag-ila-tábla” szerint – 9 könyök hosszú, 4 könyök széles volt (4.50 × 2 m); külön említi Hérodotosz is.¹⁶⁵ Talán ez a helyiség volt a rituális “szent nász” színtere, a szertartást papnő végezte.¹⁶⁶ Az épületben Marduk ágyasházán kívül szentélye volt más nagy isteneknek is, ezek: [Szarpanitu, Marduk felesége],¹⁶⁷ Nabú és felesége, Tasmétu, Ea, Nuszku, Anu és Enlil. Az antik szerzők azt állítják, hogy a *ziqurratu* tetején a káldeusok csillag-megfigyeléseket végeztek,¹⁶⁸ ti. a csillagok felkelését és lenyugvását a magas pontról jobban láthatták.

Az E-temen-an-ki épületét hatalmas kettős fal vette körül, mérete: ca. 400 × 400 m, és összesen 12 kapuja volt. A fő vagy “szent” kapu a keleti oldalon nyílt, a Felvonulási

¹⁵⁸ Az Ahútu írónoki / iskolai “család” egyik tagjának másolata. Különlegessége, hogy a rajz, mintha szöveg volna, a széles – fekvő téglalap alakú – tábla alsó szélére és hátlapjára is átnyúlik.

¹⁵⁹ Donald J. Wiseman, “A Babylonian Architect?”, *Anatolian Studies*, 22 (1972), pp. 141–147; *Nebuchadrezzar and Babylon* (1985), t. v (fénykép).

¹⁶⁰ Robert Koldewey, *Die Tempel von Babylon und Borsippa nach den Ausgrabungen durch die Deutsche Orient-Gesellschaft* (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 15 / Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon, 1) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911; reprint, Osnabrück: Zeller, 1971); Evelyn Klengel-Brandt, *Der Turm von Babylon. Legende und Geschichte eines Bauwerkes* (Leipzig: Koehler & Amelang, 1982).

¹⁶¹ Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738), azt írja, hogy ez a legfelsőbb épület “Bélosz” síremléke. “Zeusz” szentélyének mondja Ktésziasz, apud: Diodórosz, II, 9,4.

¹⁶² I, 181. – Nem hitelt érdemlő az a közlése, hogy az építménynek nyolc szintje van.

¹⁶³ Hérodotosz is ezt mondja róla: “az utolsó toronyban nagy szentély található”, I, 181.

¹⁶⁴ Hérodotosz, I, 181-182.

¹⁶⁵ I, 181.

¹⁶⁶ Hérodotosz szerint “éjjel egyetlen férfi sem léphet be ide, csakis egy helybéli asszony, akit az isten választott ki valamennyi ottani nő közül”, I, 181.

¹⁶⁷ Ktésziasz mondja, apud: Diodórosz, II, 9,5, hogy az épület tetején “Zeusz”, “Héra” és “Rhea” arannyal bevont szobra áll. Héra biztosan azonos Szarpanituval. Rhea Anu vagy Enlil felesége lehetett (Antu, illetve Ninlil).

¹⁶⁸ Ktésziasz, apud: Diodórosz, II, 9,4.

útról. Ez a kapu, “az isten (istenek) kapuja” (sum. *ka-dingira*, akk. *báb-ili / iláni*) szerepel a város neveként az óbabilóni kor óta.¹⁶⁹ Az udvarban a főkapu mellett, a falhoz csatlakozva két nagyobb épület állt, és az udvar déli oldalán is kisebb épületek sora, talán raktárak. A *ziqurratu* lépcsőit az udvaron át lehetett megközelíteni. A látogatók valószínűleg csak a kapuépületig juthattak be, de kívülről, a városból és messzebről is jól láthatták a lépcsőzetes torony tömbjét és a terraszain történő mozgásokat.

Iráq e részén, Babilón környékén, még domb sem igen van, a föld sima: ekkora építménynek, mely sokkal magasabb volt, mint a datolyapálmák, mint a paloták, igen messzire kellett ellátszania. A mai tájban csak a modern víztornyok fém-gömbjei foghatók hozzá, vagy a szent városok, Kerbela vagy Nedzsef mecsetjeinek arany kupolái: nappal, de hajnalban és alkonyatkor is, a Nap visszaverődő fényébe valószínűleg sivatagi világítótoronyok mind. De a *ziqurratu* legfelső szintje magasabbra emelkedett, mint bármelyikük.

“Bábel tornya” a Bibliában példázat: építőinek vakmerő kevélysége, hogy megküzdjenek az istennel, nem maradt büntetés nélkül. A rövid elbeszélésben a néhány tárgyi adat meglehetősen pontos: az agyagtégla, a habarcsként használt szurok, az egészen ritka magasság. A torony lerombolásának mozzanata arra vall, hogy a zsidó hagyomány, amelynek ezen a ponton nincs babilóni mintája, a már pusztuló építményhez kapcsolódott. Lehet, hogy zsidó utazók látták a *ziqurratu*-t már azelőtt valamikor, hogy Assur-ah-iddina restaurálta volna, de valószínűbb, hogy a hagyomány csak a babilóni fogságban vagy a perzsa kori diaszporában¹⁷⁰ keletkezett, s része a diaszporában élő zsidóság reflexióinak a közegre, amely körülveszi őket. A nyelvek sokfélesége, amelynek kialakulását az elbeszélés az Istennek Bábel tornya miatti büntetésével magyarázza, Babilónban természetes állapot, mindennapi tapasztalat volt.¹⁷¹

Az építmény sorsa a pusztulás volt. Xerxész le akarta rombolni: áttörte a folyóparti védőfalat,¹⁷² s az Euphratész ettől kezdve egy ideig az építmény északi és nyugati oldala mellett folyt el, aláásva és elmosva az alapzatot. Nagy Sándor hozzákezdett az újjáépítéséhez, de idejéből csak az omladék elhordására telt.¹⁷³ Az újabb ásatások is csak formátlan gödröket hagytak maguk után. A “Bábel tornya” ábrázolások hosszú sora a képzőművészetben, a középkortól napjainkig, Biblia-illusztáció.¹⁷⁴ A mérnöki /

¹⁶⁹ Rituális jelentőségű “arany kapu” van Konstantinápolyban, épült i. sz. 388–391-ben; “szent kapu” Szuzdalban (Oroszo.), épült i. sz. 1176-ban; Rómában, a Szent Péter székesegyházban (*Porta Sacra*), épült az i. sz. 15–16. században; Jeruzsálemben, * itt fog a messiás bevonulni a városba stb. Ezek mintája azonban főként a római diadalkapu (*porta triumphalis*) volt.

¹⁷⁰ Gör. *diaszpóra*, ‘szétszórás’, ‘szétszóródás’. Ethnikai csoportoknak a hagyományos vagy fő letelepedési területtől földrajzi értelemben elválásból (diszkrét) elhelyezkedése. *

¹⁷¹ Bérószosz is beszél a nyelvek sokféleségéről. *

¹⁷² Amélie Kuhrt & Susan M. Sherwin-White, “Xerxes’ Destruction of Babylonian Temples”, in: Heleen W. A. M. Sancisi-Weerdenburg & Amélie Kuhrt, Eds., *Achaemenid History, II: The Greek Sources* (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1987), pp. 69–78.

¹⁷³ Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738) azt írja, hogy a törmelék eltakarításához tízezer ember kéthavi munkáját vették igénybe: összesen 600 000 napszámot. A Homeira, ahová az omladék került, mintegy 300 000 m³ tömegével igazolja az adatot.

¹⁷⁴ Helmut Minkowski, *Aus dem Nebel der Vergangenheit steigt der Turm zu Babel. Bilder aus 1000 Jahren* (Berlin: Rembrandt-Verlag, 1960).

tudományos rekonstrukciókban rengeteg a hipotétikus elem.¹⁷⁵ Aki ma felkeresi a helyszínt: egy hatalmas gödör pereménél mélyre hajolva látja meg, húsz méternyi mélyben, talajvízzel teli árok közepén “Bábel tornyá”-t: a helyét, a maradványait.¹⁷⁶

Babylóni fogság *¹⁷⁷ Nemcsak a Nabú-kudurri-uszur által áttelepített zsidók: számos más nép kisebb-nagyobb csoportjai vagy személyek éltek Babylóniában. *¹⁷⁸

E-szag-ila

A legfőbb templom a városban Marduk temploma volt, az E-szag-ila, ‘(Magasra) emelt fej templom’. Feliratokban és irodalmi szövegekben az óbabylóni kor óta szinte folyamatosan szerepel, régészeti értelemben azonban igen keveset tudunk róla, topográfiai helyzetét nem számítva: az Amránon Koldewey ásatásai 20–21 m mélységben érték el a 7/6. századi szinteket. Az alaprajzát alagutak segítségével

¹⁷⁵ Taha Baqir, “The Ziggurat of Babylon and the Problems Involved in Its Reconstruction”, *Sumer*, 35 (1979), pp. 248a–d. *

¹⁷⁶ Mindkét alkalommal, amikor régészek a ziqqurratu magját vizsgálni tudták (1899, 1962), rendkívüli szárazság következtében a talajvíz-szint szokatlanul alacsony volt, csak így lehetett a mélyebb rétegekhez hozzáférni.

¹⁷⁷ **Babylóni fogság:** Ran Zadok, *The Jews in Babylonia during the Chaldaean and Achaemenian Periods according to the Babylonian Sources* (Studies in the History of the Jewish People and the Land of Israel, 3) (Haifa: University of Haifa, 1979); Israel Eph^{al}, “On the Political and Social Organization of the Jews in Babylonian Exile”, in: Fritz Steppat, Hrsg., *XXI. Deutscher Orientalistentag (...) 1980 in Berlin. Vorträge* (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplement 5) (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1983), pp. 106–112; Elias J. Bickerman, “The Diaspora: The Babylonian Captivity”, in: W. D. Davies & Louis Finkelstein, Eds., *The Cambridge History of Judaism, I: Introduction. The Persian Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), pp. 342–358; Birgit Hartberger, “An den Wassern von Babylon...”. *Psalm 137 auf dem Hintergrund von Jeremia 51, der biblischen Edom-Traditionen und babylonischer Originalquellen* (Bonner biblische Beiträge, 63) (Frankfurt a. M.: Hanstein, 1986). *

¹⁷⁸ **Idegen népcsoportok:** Ran Zadok, “On Some Foreign Population Groups in First-millennium Babylonia”, *Tel-Aviv*, 6 (1979), pp. 164–181; uő, “Foreigners and Foreign Linguistic Material in Mesopotamia and Egypt”, in: Karel van Lerberghe & Antoon Schoors, Eds., *Immigration and Emigration within the Ancient Near East. Festschrift Eduard Lipiński* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 65) (Leuven: *, 1995), pp. 431–447; uő, “The Representation of Foreigners in Neo- and Late-Babylonian Legal Documents (Eighth through Second Centuries B.C.E.)”, in: Oded Lipschits & Joseph Blenkinsopp, Eds., *Judah and the Judaean in the Neo-Babylonian Period* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2003), pp. 471–589. – **Nyugati sémi népcsoportok:** Ran Zadok, *On West Semites in Babylonia during the Chaldaean and Achaemenian Periods: An Onomastic Study* (Jerusalem: H. J. & Z. Wanaarta, 1977); uő, “Phoenicians, Philistines and Moabites in Mesopotamia in the First Millennium B.C.”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 230 (1978), pp. 57–65; Israel Eph^{al}, “The Western Minorities in Babylonia in the 6th–5th Centuries B.C.: Maintenance and Cohesion”, *Orientalia*, NS 47 (1978), pp. 74–90. – **Arabok:** Ran Zadok, “Arabians in Mesopotamia during the Late-Assyrian, Chaldaean, Achaemenian and Hellenistic Periods, Chiefly according to the Cuneiform Sources”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 131 (1981), pp. 42–84. – **Iráni népcsoportok:** Ran Zadok, “Iranians and Individuals Bearing Iranian Names in Achaemenian Babylonia”, *Israel Oriental Studies*, 7 (1977), pp. 89–138.

sikerült valamelyest feltárni. A templomkörzet méretei: 90 × 116 m, magáé a templomé: 78 × 86 m voltak.

Szín-ahhé-eriba korábbi kíméletlen pusztítása (689) után az E-szag-ila mindenképpen teljes újjáépítésre szorult. Koldewey próbaárkában Assur-ah-iddina és Assur-bán-apli építési felirata bukkant elő, Nabú-apla-uszur és Nabú-kudurri-uszur nagy terjedelemben beszélnek az általuk végzett munkálatokról. Részben még az alapzat földjét is kicserélték, hogy eltüntessék a sacrilegium nyomait.

Az újbabylóni korban az E-szag-ilának komoly politikai jelentősége volt, papsága befolyásolni tudta a politikai döntéseket, az ország sorsát. Marduk – a korábbi főistenektől örökölt – címe, “az úr” (akk. *bélum*, az 1. évezredben többnyire már csak *bél*), szinte tulajdonnév értékű volt.¹⁷⁹ A babylóni Marduk valóban a város, az ország, a birodalom istenének számított: ez volt Nabú-kudurri-uszur hivatalos theológiája. *

A főépületben, amelynek bejárata szintén keletről nyílt, a nyugati oldalon állt Marduk szentélye. Hérodotosz leírása szerint a templomban van

“(…) Zeusz [Bél / Marduk] magas, arany ülőszobra (*agalma*), mellette egy nagy arany asztal áll, és aranyból van a szobor talapzata és a trónszék is. A káldeusok állítása szerint elkészítésükhöz nyolcszáz¹⁸⁰ *talanton* [21 t] aranyat használtak fel. A templomon kívül áll egy arany oltár. Van egy másik nagy oltár is, ezen áldozzák fel a kifejlett állatokat,¹⁸¹ az arany oltáron pedig nem szabad mást feláldozni, mint szopós állatokat. A nagyobbik oltáron minden évben ezer *talanton* [26 t] tömjént is elégetnek a káldeusok, amikor istenük ünnepét tartják.”¹⁸²

A szentély arany bevonatát megerősíti Nabú-kudurri-uszur felirata is. Marduk felesége, Szarpanítu szentélye a Marduké mellett állt.

Hérodotosz leírása jelzi, hogy Marduk temploma, az E-szag-ila, szorosan egybetartozik a ziqqurratuval. Az ősi hagyomány eleven maradt a 7/6. században is: a kettős templom, amely lehetővé teszi az istenség kultuszát “fent” és “lent”, az “ég”-ben és a “föld”-ön egyaránt.

Marduk templomában szentélye volt az istenség apjának, Ea istennek is, a templom északi szárnyában. Ea görög értelmezés szerint Szerapisz, a hellénisztikus egyiptomi istenség, és Arrianosz állítása,¹⁸³ hogy Nagy Sándor tábornokai a király betegsége idején Szerapisz szentélyében kértek tanácsot, valószínűleg úgy értelmezhető, hogy Babylónban a bölcsesség istenének templomát keresték fel.¹⁸⁴ Felvetődött az az ötlet is, hogy maga a beteg Alexandrosz mondjon imát a templomban felgyógyulása érdekében, erre azonban az istenség elutasító válasza alapján nem került sor.

¹⁷⁹ A görög és római szerzők *Bélosz / Bél / Belus* stb. istene rendszerint éppen a babylóni Mardukot jelenti. Lásd Sztrabón, XVI, 1,5 (§ 738): az E-temen-an-ki “Bélosz síremléke”; 1,18 (§ 744): Nagy Antiokhosz ki akarta fosztani “Bélosz templomá”-t (E-szag-ila). Stb.

¹⁸⁰ Var.: “nyolcvan”.

¹⁸¹ Ti. juhót.

¹⁸² I, 183.

¹⁸³ VII, 26.

¹⁸⁴ Amiről Arrianosz beszél, a szentélyben alvás (*incubatio*) mint az isteni tanács elnyerésének technikája Mezopotámiában, Egyiptomban és Görögországban egyaránt hagyományos szertartás.

Egyéb templomok

Marduk kettős temploma mellett más istenségeknek is állt temploma a városban. Északon, az Istar-kaputól délkeletre Ninmah istennőé; ettől délre, ugyancsak a Felvonulási út nyugati oldalán, az agadei Istaré; az E-szag-ila közelében Nabúé; kissé távolabb, a város déli részén Ninurtáé stb. Az első hármat az iráqi régészeti hatóság munkatársai példás gonddal állították helyre.¹⁸⁵ Nabú templomában, amelynek 3 méternyi magasságban megmaradt falain még az egykori falfestmény is kivehető, iskolai és irodalmi szövegek kerültek elő: talán könyvtár vagy papi iskola működött itt.¹⁸⁶ Nabú-kudurri-uszur gazdag adományokkal látta el a templomokat, gondoskodott az áldozatokról. A város délnyugati kapujától (Uras-kapu) az E-szag-ila mellett is egy Felvonulási út vezetett az E-temen-an-ki déli bejáratához.

Újévi ünnep¹⁸⁷

Az újévi ünnepség (*akitu*), naptár szerint az első hónap, *niszannu* 1–12. napja, a lehető legközelebb esett a tavaszi napéjegyenlőség időpontjához. Nabú-kudurri-uszur eseménytörténete elárulja, hogy a király mindig igyekezett befejezni az éppen folyó hadjáratot, hogy még idejében visszaérkezzen Babylónba az ünnepekre. Nabú-naidnak a közvélemény felröptette, hogy nyugati tartózkodásának éve alatt elhanyagolta az újévi ünnepséget.

Az újévi ünnep szertartását a Szeleukida kori forráskönyv alapján ismerjük, de bizonyos, hogy sok évszázados hagyomány tartotta fenn lényeges vonásaiban.¹⁸⁸ A

¹⁸⁵ Ninmah templomának udvarán gyakran rendeznek színházi előadásokat, hangversenyeket, Istar templomában előadásokat, tudományos konferenciákat.

¹⁸⁶ Nabú volt az írás istene.

¹⁸⁷ **Akitu:** Pallis, *; Wilfred G. Lambert, "The Great Battle of the Mesopotamian Religious Year: The Conflict in the Akītu House", *Iraq*, 25 (1963), pp. 189–190; uő, "Myth and Ritual as Conceived by the Babylonians", *Journal of Semitic Studies*, 13 (1968), pp. 104–112; André Finet, Éd., *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale* (Ham-sur-Heure: Comité belge de recherches en Mésopotamie, 1970), pp. 155–159; Paul-Richard Berger, "Das Neujahrsfest nach den Königsinschriften des ausgehenden babylonischen Reiches"; pp. 160–170; A. Kirk Grayson, "Chronicles and the Akītu Festival"; Thorkild Jacobsen, "Religious Drama in Ancient Mesopotamia", in: Hans Goedicke & Jimmy J. M. Roberts, Eds., *Unity and Diversity* (Baltimore, MD: *, 1975), pp. *, kül. p. 73 sk., új lenyomatban in: uő, *; Jeremy Black, "The New Year Ceremonies in Ancient Babylon: »Taking Bēl by the Hand« and a Cultic Picnic", *Religion*, 11 (1981), pp. 39–59; Karel van der Toorn, "The Babylonian New Year Festival: New Insights from the Cuneiform Texts and Their Bearing on Old Testament Study", in: John A. Emerton, Ed., *Congress Volume, Leuven, 1989* (Vetus Testamentum, Supplement, 43) (Leiden: E. J. Brill, 1991), pp. 331–344; Beate Pongratz-Leisten, *Ina šulmi trub. Die kulttopographische und ideologische Programmatik der akītu-Prozession in Babylonien und Assyrien im I. Jahrtausend v. Chr.* (Baghdader Forschungen, 16) (Mainz a. Rh.: Verlag Philipp von Zabern, 1994); Wilfred G. Lambert, "Procession to the Akītu House", *Revue d'Assyriologie*, 91 (1997), pp. 49–80; Beate Pongratz-Leisten, "Festzeit und Raumverständnis in Mesopotamien am Beispiel der akītu-Prozession", *Kodikas / Code. Ars Semeiotica. An International Journal of Semiotics*, 20 (1997), pp. 53–67; Benjamin D. Sommer, "The Babylonian Akītu Festival: Rectifying the King or Renewing the Cosmos?", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 27 (2000), pp. 81–95.

szertartás főszereplői Marduk, Babylón főistene és Nabú, Barszip főistene voltak. Az ünnepek főbb elemei a következők. Kozmikus mozzanat: a teremtés / évkezdés rituális megismétlése; teológiai mozzanat: Marduk felemelkedése az istenek királyának méltóságába (küzdése a khaosz erői ellen, győzelmé és ezt követően királlyá választása *acclamatio* útján); termékenység mozzanat: a tavaszi aratás (árpa) eredményességére irányuló szertartások; politikai mozzanat: Babylón és Barszip egy szervezetbe tartozásának demonstrálása, és a király hatalmának rituális megerősítése. A király a szertartás során megtisztult: bűneit levetette. Negatív bűnvallomást kellett tennie, többek között tagadnia, hogy “Babylón lerombolását okozta”, “az E-szag-ila szertartásairól elfeledkezett”, “aki a hatalma alatt áll, azt megütötte”. Marduk áldása rituális formát öltött: a főpap arcúlötötte, ha könnyei megeredtek, ez kedvező előjel volt. Megaláztatása ugyanakkor felmentést adott számára. A templomi szertartás végén a király megragadta Marduk kezét és kivezette őt a városon kívül álló újév ünnepi házba (*akitu*-ház), ahol a többi istenek hódoltak előtte. Ez a felvonulás volt egyszersmind a király triumphusa is: hadifoglyok és zsákmány bemutatása az ünneplő tömegeknek. Ha a király távol volt, csak a szertartás bizonyos részeit végezték el. A szertartás mozzanatainak értelmezése a tisztán vallástörténeti¹⁸⁹ és tisztán politikai¹⁹⁰ magyarázatok végletei között mozog. Az újév a világ rituális megújítása, a teremtő-elrendező aktus szertartási megismétlése, de a teremtő istenség szerepét jelképesen a király tölti be, a szertartásban a mítosz kap politikai jelentőséget, a király szerepe kap mitológikus hátteret.

¹⁸⁸ François Thureau-Dangin, *Rituels accadiens* (Paris: *, 1923), pp. 127–154; Mark E. Cohen, *The Cultic Calendars of the Ancient Near East* (Bethesda, MD: *, 1993), pp. 441–447.

¹⁸⁹ Mircea Eliade, *The Myth of the Eternal Return, or, Cosmos and History* (New York: *, 1959), p. 51 skk. *

¹⁹⁰ Jonathan Z. Smith, “A Pearl of Great Price and a Cargo of Jams”, *History of Religions*, 16 (1976), pp. 1–19; új lenyomatban in: uő, *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown* (Chicago Studies in the History of Judaism) (Chicago – London: The University of Chicago Press, 1982), pp. 90–101, 156–162.